وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی

زانکۆی سەلاحەدین / هەولێرکۆلێژی پەروەردە

کوردناسی کوردناسی

کوردناسی کوردناسی

کوردناسی کوردناسی

کوردناسی کوردناسی

پێشەکی:

بابەتی کوردناسی بابەتێکی سەرەکی وانەی خوێندنی قۆناغی یەکەمی هەموو بەشەکانی کۆلێژ و پەیمانگەکانی سەر بە وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستی هەرێمی کوردستانە، لە کۆرسێک یان زیاتر دەخوێنرێت و مەرجە فێرخواز تێیدا دەربچێت. ئەم بابەتە ساڵانە لەلایەن لیژنەیەکی تایبەتەوە پێداچوونەوەی بۆدەکرێت و بەپێی گۆڕانکارییە زانستیەکانی زانکۆ و هەلومەرجی کۆلیژ و بەشەکانی سەر بەهەر کۆلێژ و پەیمانگەیەک لەلایەن لیژنەی دیاریکراوەوە ڕێکخستن و چڕبوونەوە و پوختکردنەوەی بابەتە سەرەکییەکانی پەیوەست بە کوردناسییەوە بۆ دەکرێت.

ئامانجی سەرکی ئەم بابەتە ئاشناکردی فێرخوازە بەلایەنی زمان و ئەدەب و ئاین و مێژو و جوگرافیا ... تاد نەتەوەی کورد، ئەم نەتەوەیە خاوەن شارستانیەتێکی دەوڵەمەندە لە کلتور و فۆلکلۆر، کە سامانێکی بە نرخ و پڕ بەهای لەخۆگرتووە.

بۆ ئەم مەبەستە لە کۆلیژی پەروەردەی زانکۆی سەڵاحەددین لیژنەیەکی باڵا لە ئاستی کۆلیژ بەپێی فەرمانی کارگێری پێکهێنرا و ئەم ئەرکەیان لە ئەستۆگرد.

هیوای سەرکەوتن بۆ هەموولایەک

د.ئاسۆ عبدالرحمان بابان سەرۆکی لیژنە

کوردناسی چەمك و واتاکەی :

چەمکی کوردناسی لە زمانی کوردیدا وەکو زانستێکی نوێ بەکاردێت .

کوردناسی بریتییە لەو زانستەی کە لە ڕەهەند و لایەنە جیاجیاکانی مێژویی ، جوگرافی ، زمان وئەدەب ، ئایین ، کەلتور وکەلەپوری . هەموو لایەنێکی جیاوازی نەتەوەی کورد دەکۆڵێتەوە .بێگومان ئەم زانستە دەشێ لە یەك کاتدا ڕوانگەیەکی زانستیانە بێت ، چونکە چەندین توێژینەوە و زانیاری لە بارەی کوردەوە هەلێنجاوە و لەهەمان کاتیشدا وەك دید و وینای کوردناسە رۆژئاواییبیانیەکان بێت لەسەر کۆمەڵگەی کوردی لە رابردو وتاکو ئێستا .ئەم زانستە سەرەتا لە لایەن ئەوروپییەکانەوە سەری هەڵداوە و بە زانستێکی ئەوروپایی دادەنرێت ، چونکە ئەوروپییەکان پێش کورد خۆی ویەکەم کەس بون ، کە لە هەموو لایەنێکی ژیانی نەتەوەی کوردیان کۆڵیوەتەوە ، ئەگەرچی پێشتر لە چوارچێوەی تورکناسی و ئێراننناسی گرنگی پێدراوە و بەشێك بووە لە رۆژهەلاّتناسی . بەلاّم دواتر لە ناوەندە ئەکادیمیەکان و پەیمانگاکانی لێکۆلینەوەی زمانەکانی رۆژهەلاّتی جیاکرایەوە و بوو بە لقێکی سەربەخۆ بە ناوی (کوردۆلۆجی) ، بەلاّم لە ئەنجامی توێژینەوە و لە ژێر ڕۆشنایی زانستی زاراوەسازی (Termenology) پێشنیازی زاراوەی (کوردناسی) بۆ بابەتەکە کرا ، لەم بارەیەوە روسەکان پێشەنگن لە گرنگیدان بە ناسین وردبونەوە لە بارودۆخی کورد.

کوردناس و رۆژهەلاّتناسەکان لەبەر چەند هۆیەك هەوڵیان داوە لە کورد بکۆڵنەوە :

هەندێکیان وەکو حەز و ئارەزویەك ئەم کارەی ئەنجامداوە و مەبەستی زانیاریلە بارەی کورد کۆبکاتەوە ، یان بە مەبەستی سیخوڕی وەیان بۆ بلاّوکردنەوەی ئاینی مەسیحی بووە .دەیان کوردناس و رۆژهەلاّتناس وەکو لە رووسیا (لیرخ ، ئەلیکساندەر ژابا ، ڤلادیمێر مینورسکی ،... تا)هەروەها کوردناسی عەرەب و رۆژئاوایی فەرەنسی ، ئەڵمانی ، ئینگلیزی ، ، وەك (ئەلتەبەری ، ابن المستوفی ، مارکۆپۆلۆ ، قەشە ماوریزۆگاررزۆنی ، مستەر ریچ ، .... تاد)دەیانی دیکە سەرەنج و زانیارییان لە بارەی کورد وولاّتەکەی تۆمارکردوە و بەرهەمەکانیان خزمەتێکی زۆری بە ئەمرۆی ئێمە کردووە. چەمکی کوردۆلۆجی یاخود کوردناسی لە نێو کورددا بۆ یەکەمجار لە ساڵی ١٩١٣ لە گۆڤاری (رۆژی کورد)لە ئەستەنبول لەلایەن)د. عەبدوڵلاّ جەودەت)بەکارهاتووە، هەروەها)د.کامەران بەدرخان)لە ساڵی ١٩١٨ وتارێکی لەسەر کورد وکوردناسی لە)گۆڤاری ئیجتهاد)نووسی کە بەزمانی تورکی لە ئەستەنبول دەردەچوو، پاشان لە ساڵی ١٩٢٤ لە دیمەشق لە لاین (جەلادەت بەدرخان)ەوە لە وتارێکدا بە ناوی)کورد وکوردستان ب چاڤێ بیانیان)ئەم چەمکە بەکارهاتووە، دواتر لە ناو ئەدەبیاتی کوردیدا و لە لایەن ئەدیب و مێژونووسانی کوردەوە زیاتر تیشکی خرایە سەر و بەکارهات.

بەشی جوگرافی

یەکەم : ـ دەروازەیەك بۆ کوردستان

١ـ زاراوەی کوردستان

(کوردستان) واتە وڵاتی کوردان ، وەك چۆن زاراوەی (هندستان) واتە وڵاتی هندەکان ، تورکمانستان وعەرەبستانیش بەهەمان شێوە . لە لایەکی ترەوە کوردستان لە رووی جوگرافییەوە ، ئەو پارچە خاکەیە کە دیاردەیەك یان چەند دیاردەیەکی جوگرافی لەگەڵ دەوروبەری پێك دەچێ ، تا ئەو رادەیەی وا لەو پارچە خاکە دەکات تایبەتمەندییەکی وای هەبێ لەگەڵ دەوروبەریدا جودای بکاتەوە زاراوەی کوردستان لە رووی زمانییەوە لە دوو بەش پێکهاتووە (کورد)واتە نەتەوەی کورد ،)ستان)پاشگرە بە واتای شوێن دێت ، وەك)دارستان ، گۆرستان ، ... تاد).هەرچەندە زاراوەی)کورد)لە نووسینەکانی)سۆمەری ، ئاشوری ، یۆنانی ، عەرەبی)بە چەند شێوەیەکی جیاواز هاتووە ، بەڵام ناوی)کوردستان)بۆ یەکەمجار لەلایەن گەریدەی ئیتاڵی (مارکۆپۆلۆ)(٦٧٠ ك ـ١٢٧٠ ز)بەکارهاتووە .لە پێش ئەویش دا زاراوەی)خاکی کوردان ـ أرض الاکراد)لەلایەن)محمودالغشقری)لە کتێبەکەیدا (دیوان لغات الترك) بەکارهاتووە ،وەك ئاماژەیەك بۆ کوردستان .هەروەها لە نوسینەکانی مێژونووسی مەغۆل)رەشیدەدین فەزڵوڵای هەمەدانی ناسراو بە هەمەدانی لە ١٣١٨ ز کۆچی دوایی کردووە)لە دانراوە بەناوبانگەکەیدا (تاریخ المغول)زیاتر لە جارێك زاراوەی کوردستانی بەکارهێناوە .

٢– شوێن (پێگەی جوگرافی)

پێگەی کوردستان یەکێکە لە ناوچە گرنگ و ستراتیژییەکان لەسەر نەخشەی جیهان ، ئەم شوێنە جوگرافیە بایەخێکی ستراتیژی هەیە ، کە هەمیشە لە کۆنەوە تا ئەمرۆشی لەگەڵدا بێت بەپردێك دادەنرێت ، کە کیشوەرەکانی جیهانی کۆن (ئاسیا ، ئەوروپا و ئەفەریقیا)بە یەکەوە دەبەستێتەوە.

٣ـ شوێنی ئەسترۆنۆمی (شوێنگەی فەلەکی کوردستان)

کوردستان لە پانتایەکی جوگرافی فراوان پێکهاتووە ، لە ناو کیشوەری ئاسیادایە ، ئینجا دیاریکردنی شوێنی ئەسترۆنۆمییەکەی ، مەبەست لەم زاراوەیە بازنەکانی پانی و درێژی گۆی زەوییە ، کە بایەخ و گرنگی خۆیان هەیە . شوێنی کوردستان بە گوێرەی بازنەکانی پانی و درێژی دیاریکراوە ، کە لە بازنەکانی درێژی (36,5 ـ٤٩)وبازنەکانی پانی (30,5 ـ 40,5)دایە .

٤- سنور و رووبەر و شێوە

کوردستان ناوەڕاستی ناوچە شاخاویە بەرزەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی داگیر کردووە ، کە لە نێوان چیاکانی ئارارات لە باکورەوە تا کەنداو لە باشور درێژدەبێتەوە ، هەروەها لە نێوان چیاکانی زاگرۆس لە رۆژهەڵاتەوە تا زنجیرە چیاکانی تۆرۆس لە رۆژئاوا وە ، هەر بۆیە سنوری کوردستان لە کەنداوی ئەسکەندرۆنە لەسەر دەریای ناوەڕاست دەستپێدەکات بە ئاڕاستەی باکوری رۆژهەلآت تا شاری سێواس هەڵدەکشێت تا دەگات بە هەر دوو شاری (ئەرزنجان و ئەرزەرووم)وە لەوێشەوە بەرەو شاری (کارس)، ئینجا بە ئاڕاستەی باشور دەڕوات بەرەو کەنارەکانی دەریاچەی (ئورووميە)تا دەگاتە شاری)هەمەدان)ئیدی لە کۆتاییدا دەگات بە کەنارەکانی کەنداو .بەڵام سنوری رۆژئاوای کوردستان لە کەنارەکانی کەنداو دەستپێدەکات بە ئاڕاستەی شاری (دەهلەران)بەرەو باکوری رۆژئاواو هەردوو شارۆچکەی (بەدرە)و (مەندەلی)دەڕوات ، پاشان بەرەو بەرزاییەکانی (حەمرین - مەکحول - شنگال)درێژدەبێتەوە تا دەگاتە سنوری نێو دەوڵەتی نێوان عێراق - سوریا بۆ شاری (قامیشلۆ)و شارەکانی (حەسەکە و منبەج و عەفرین)تا بە کەنداوی ئەسکەندەرۆنە کۆتایی دێت.کەواتە دەکرێ بڵێین کوردستان دەکەوێتە باشوری رۆژئاوای کیشوەری ئاسیا، سنورەکەی بەشێوەیەکی گشتی لە هەر چوارلاوە بەم شێوەیە: -

باکور - ئازەربایجان و ئەرمینیا و تورکیا .

باشور - ئێران و کەنداو .

رۆژهەڵات - ئێران

رۆژئاوا - عێراق و سوریا .

هەرچی رووبەری کوردستانە ، ئەوا کۆی رووبەرەکەی (٥٠٠٠٠٠)کم دووجایە بەسەر هەر چوار بەشەکەی کوردستان دابەش بووە ، بەم شێوەیەی خوارەوە : -

باکوری کوردستان (تورکیا)   ٢١٠٠٠٠ کم دووجا

رۆژهەڵاتی کوردستان (ئێران)   ١٩٥٠٠٠ کم دووجا

باشوری کوردستان (عێراق)   ٨٣٠٠٠ کم دووجا

رۆژئاوای کوردستان (سوریا)   ١٥٠٠٠ کم دووجا

دووەم : ـ تایبەتمەندی سروشتی کوردستان

١ـ بەرزی و نزمی (تۆپۆگرافیا)

بە شێوەیەکی گشتی بەرزی ونزمی)تۆپۆگرافیا)ی کوردستان لە سێ بەشی جوگرافی جیاواز پێکهاتووە :

أ ـ چیاکان

زیاتر لە نیوەی تۆپۆگرافیای کوردستان لە چیاکان پێکهاتووە .لە قۆناغی جوڵە جیۆلۆجییەکانی چیاکانی ئەلپی ئەوروپییەوە دەرکەوتوون .واتە بەهۆی جموجوڵە ناوەکییە)تەکتۆنی)ە کانی چیاکانی ئەلپ. لە گرنگترینیان (چیاکانی ئارارات ، چیاکانی زاگرۆس ، حەسارۆست ، شاهۆ ، حەمرین).

ب ـ بانەکان (گردەکان) (تەپۆلکەکان)

بەرزاییەکانیان لە نێوان (٥٠٠ ـ ١٠٠٠)م لە سەر رووی دەریایە و لە زۆربەی بەشەکانی کوردستان دابەشبوون . وەك، بانی ئەرزەروم ، بانی کەرکوك ، بانی موسڵ. ئەم گردانە کەڵکیان زۆرە لەلایەکەوە دەغلودانیان لێ دەچیندرێ و لەلایەکی دیکەشەوە بە دەیان مێگەلی مەڕو ماڵاتی لێ دەلەوەڕێندرێ.

ت ـ دەشتەکان : لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستان دەشتەکان هەن، دەشتەکانی کوردستان بە زۆری لە پێچاوپێچی چەماوە پێکهاتوون . ئەمانەش چ لە نێوان چیاکان یان لەسەر لێژایی و دۆڵەکان ، هەیشە دەشتی بەرزن و رووبەرەکانیان جیاوازی هەیە لە گرنگترینیان (دەشتی ئەمیر ئاباد ، دەشتی ئورفا ، دەشتی هەولێر ، دەشتی شارەزوور).

٢ـ ئاو وهەوا

لەبەر ئەوەی کوردستان دەکەوێتە هەر دوو هێلی پانی)٢٩ ـ ٤١)ی باکوری کەمەرەی زەوی (هێلی یەکسانی) ، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت ، دەکەوێتە نێوان هەرێمی بیابانە گەرمەکان و هەرێمی دەریای ناوەڕاست .لە کوردستاندا توخمەکانی (رەگەز) ەکانی ئاووهەوا ش جیاوازییان هەیە، بە تایبەتی لە رووی هەردوو توخمی پلەی گەرمی و باران لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە بە پێی جیاوازی شوێنگەی جوگرافی و جیاوازی تۆپۆگرافی و دوورو نزیکی دەریاوە .گرنگترین لە چەشنەکانی باران لە کوردستان بریتییە لە (بارانی سەر بەکڵاوە ، بارانی هەڵەتان ، بارانی بەرزەیی).

٣ـ دەرامەتی ئاوی

کوردستان یەکێکە لە دەوڵەمەندترین وڵاتانی جیهان لە رووی دەرامەتی ئاوەوە ، هەروەها سەرچاوەی هەرە گرنگی ئاوی وڵاتانی دیکەی رۆژئاوای ئاسیایە . رۆلی ئاو لە ژیانی دانیشتوانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا بە گشتی ، وڵاتاتەکانی رۆژئاوای ئاسیا بە کوردستانیشەوە بەتایبەتی ، رۆژ بە رۆژ لە زیاد بووندایە . سەبارەت بە ئاوی ژێر زەوی ، ئەوا بەفر و باران دوو سەرچاوەی ژێر زەوی پێکدەهێنن، کوردستان لە رووی سامانی ئاوی ژێر زەوییەوە دەوڵەمەندە ، چونکە زۆربەی بەردەکانی لەو بەردانەن ، کە رێگە بە ئاو دەدەن بۆ چینەکانی ژێر زەوی برۆن و لە بنەوە حەوزی ئاو پەیدا بکەن .ئاوی ژێر زەوی سەرچاوەی گرنگ پێکدەهێنن بۆ ژیانی مرۆڤ و ئاژەڵەکان لە زۆر ناوچەی کوردستاندا ، هەروەها بە تایبەت لە رووی ئەنجامدانی کشتوکاڵی هاوینە و بە رێژەیەکی زۆر گوندەکان بۆ بەردەوامیان و قەبارەی دانیشتوانی گوندەکان پشت بەو جۆرە ئاوانە دەبەستن کە (کانی سەروچاوە ، کارێز ، ناعور ، بیر)نموونەی ئەو جۆرەن.

سێیەم : ـ تایبەتمەندی مرۆیی کوردستان

١ـ دابەشبوونی دانیشتوان بە پێی پێکهاتە

دابەشبونی دانیشتوان گەلێك لایەن دەگرێتەوە ، لەوانە : ـ

أ ـ پێکهاتەی دانیشتوان بەپێی (تەمەن ، ڕەگەز)واتە ژمارە وڕێژەی دابەشبون بە گوێرەی تەمەن وژمارەی نێرینە ومێینە لە ناو گشت دانیشتواندا .

ب ـ پێکهاتەی نەتەوەیی

دانیشتوانی کوردستان لە چەند نەتەوەی جودا بە ڕەچەڵەك وزمان تارادەیەکیش دابونەریت و مێژو پێکهاتووە لەوانە (کورد ، عەرەب ، ئاشوری ـ کلدان ـ سریان ـ ئەرمەن ، تورکمان)

ج ـ پێکهاتەی ئایینی

کوردستان یەکێکە لە وڵاتانەی باشوری ڕۆژئاوای ئاسیا ، کە دانیشتوانەکەی لە رووی پێکهاتەی ئایینیەوە لەسەر ئایینی جۆراوجۆرە ، وەك (ئایینی زەرد دەشتی ، جولەکە ، مەسیحی ، ئیسلام ، ئێزیدی ، سابیئە)

٢ـ دابەشبوونی دانیشتوان بە پێی ژینگە

بە شێوەیەکی گشتی دابەشبونی دانیشتوان لە کوردستاندا جیاوازی هەیە ، ئەم جیاوازییەش لە ئاکامی کارتێکردنی هۆیە سروشتی ومرۆییەکانەوە پەیدابوون ، لە هۆکارە سروشتییەکان وەك (ئاووهەوا، تۆپۆگرافیا ، جۆری خاك ، لە هۆکارە مرۆییەکانیش ، وەك (تێکرای لە دایکبوون و مردن وکۆچکردن ... تاد)ئەو هۆکارانەش کاریگەرییان بەسەر جیاوازی دانیشتوانی کوردستانەوە هەبووە و دەبێت . بۆنموونە بەرزایی چیاکان بۆتە هۆی کەمکردنەوەی دانیشتوان لەبەر سەختی زەوییەکان کە هاتوچۆ لەم ناوچانەدا ئاسانییە .

٣ـ دابەشبوونی دانیشتوان بە پێی قەبارە

کوردستان یەکێکە لەو ولاٚتانەی سەر رووی زەمین ، کە لە کۆنەوە مرۆڤی تێدا ژیاوە ، بۆیە دواتر نیشتەجێبووە وئاوادانی تێدا دروستکردووە ، لەبەر ئەوە ئاووهەوا بۆ ژیان گونجاو بووە ، زەوی بەپیت وئاوی سەر رووی زەوی زۆربووە . بە پێی ئەو داتایانەی کە مەزەندەی ژمارەی کوردیان کردووە ، لە)٤٠)ملیۆن کەس کەمتر نییە بەشی باکور ـ کوردستانی تورکیا ـ رێژەی ٤٠٪ لە کۆی گشتی تێدایە ، کە دەکاتە ١٩٪ ی دانیشتوانی تورکیا کوردەکان لە شارەکانی (دیاربەکر ، دەرسیم ، ماردین ...، هەروەها لە شارەگەورەکانی وەکو (ئەستەمبول ئەنقرە)نیشتەجێن . بەشی رۆژهەلاٚت ـ کوردستانی ئێران ـ ٣٨٪ کە دەکاتە ١٢٪ دانیشتوانی گشتی ئێران ، شارەکانی (مهاباد ، سنە ، قەسرشیرین ... بە گرنگترین سەنتەری نیشتەجێی دانیشتوان هەژمار دەکرێن.

بەشی باشور ـ کوردستانی عێراق ـ ١٧٪ کە دەکاتە ٢٣٪ دانیشتوانی عێراق ، کوردەکان بە تایبەت لە شارەکانی (هەولێر ، سلێمانی ، دهۆك ، کەرکوك)نیشتەجێن ، جگە لەوەش رێژەیەکی دیاریکراو لە شارەکانی)بەغداد موسل ، بەعقوبە و کوت هەیە . بەلاٚم بەشی رۆژئاوا ـ کوردستانی سوریا ـ ٥٪ کە دەکاتە ١٠٪ دانیشتوانی سوریا کوردە ، بەسەر باکور وباکوری رۆژهەلاٚتی سوریا دابەشبون . بە تایبەت لە)قامیشلۆ ، حەسەکە ، کۆبانێ ، عەفرین)هەروەها کورد لە چەندین شاری گەورەی سوریا نیشتەجێن وەکو (دیمەشق ، حەلەب ، وشاری لازقیە .)

چوارەم : ـ ژیانی ئابوری لە کوردستاندا

١ـ کشتوکاڵ

أـ دانەوێلە

ب ـ بەربومی هاوینە گرنگترین ئەو بەروبومانەش (تووتن ، لۆکە ، زەیتون ، برنج ...تاد

ج ـ بەروبومی میوەجاتی وەك)داری سێو ، میوە ، سەوزەوات ، میوەکان وەك (سێو و ترێ ،خۆخ ،هەرمێ ، قەیسی...تاد .

٢ـ سامانی ئاژەڵ

سەبارەت بە جۆرەکانی ئاژەڵ لە کوردستاندا ، ئەوە ئاژەڵی جۆراوجۆر لە کوردستاندا بە خێودەکرێ ،گرنگترین ئەو ئاژەلآنەی کە دانیشتوانی ناوچەکانی کوردستان گرنگی پێ دەدەن ئەمانەن(مەڕ ، بزن ،چێل ـ مانگاـ)،کە چەندین نژادیان لە کوردستادا هەیە.

٣ـ پیشەسازی و کانزاکان

شارەزایانی بواری پیشەسازی بە شێوەی جودا پیشەسازی پۆلین دەکەن . لەسەر بنەمای قورسی ، سوك ، دەرهێنان ، گۆڕین ...پیشەسازی دەرهێنان بریتییە لە دەرهێنانی نەوت و گازی سروشتی و گۆگرد و ...، هەرچی پیشەسازی گۆڕینە ئەوە پیشەسازی خۆراك ، رۆنی رووەك ، شەکر ، چیمەنتۆ ... تاد دەگرێتەوە .

٤ـ گەشتوگوزار

کوردستان بەکێك لەو ولآتانە دادەنرێت ، شوێنەکەی بۆ گەشتوگوزار گونجاو بێت ، چونکە ناوچە شاخاوییەکانی توانایەکی گەشتوگوزاری سروشتی زۆر گەورەیان تێدایە ، بەهۆی جوانی دیمەنە سروشتییەکان ، کە دڵڕفێن و سەرەنج ڕاکێشن ، وەك بوونی چیا ، دۆڵ ، ئەشکەوت ، تاڤگە ... .

بەشی مێژوو

تەوەری مێژووی کورد

1- وشەی کورد (ریشە و واتاکەی)

سەبارەت بە وشەی کورد ، وەك میللەتێك لە مێژوی کۆنی رۆژهەلاتی دێرینی پڕ لە شارستانیدا هەڵیداوە ، نزیکەی ٢٠٠٠ پ.ز ناوی کورد بە شێوەی جیاجیا لە مێژودا هاتووە . بۆ نموونە سۆمەری و بابلییەکان ناویان نابو)کورتی)ئاشورییەکان)کوراقوتیم)ڕۆمانییەکان)قاردشۆی)و گریکەکان بە)قاردو)، ،عەرەبە موسلمانەکان بە (بلاد الاکراد)ناویان نابوو، هەروەها لە ٤٠١ پ.ز بە ناوی (کاردوك ، کاردا ، کاردۆ ، کاردۆخ)هاتووە ، جگە لەمانەش کوردەکان ناوێکی دیکەش لە خۆیان ناوە کە کورمانج یان)کرمانج)بەڵگەی تریش ، کەوا ناوی کوردی بۆچەمکێکی تایبەتی مێژویی دەگەڕێتەوە لەو ناولێناوەیە . سەبارەت بە ناولێنانی تایبەت بە کوردەوە ، پێویستە ئاماژە بە ڕاستییەك بکرێت ، ئەویش هەموو ئەو ناولێنانەی لەلایەن مێژونووسانەوە هەیە ، یەك بنجی نییە ، بەڵام هاوچەشنە یان نزیکە لەو ناولێنانەی ئێستاوە .

ئەم ناوە . کورد. یەکەمجار لە کتێبێکدا کە بە زمانی پەهلەوی نووسراوە بە شێوەی (کورد . کوردان)دەردەکەوێ ، کە بە زمانی فارسی بە واتای . مانای پاڵەوان ، قارەمان دێت ، هەروەها (کاردا)ش بەسەر ئەو گۆتیانەوە بڕاوە، کە ئەکەد وسۆمەرییەکان بە جەنگاوەر ، قارەمان ، پاڵەوان) ناویان دەبردن . بەشێوەیەکی گشتی و لە هەموو زمانەکاندا ئەو دەگەیەنێ کە کورد کۆمەلێکی مرۆیین خاوەن تایبەتمەندی نەتەویی دیاریکراون کوردستانیان کردۆتە نیشتمانی خۆیان.

2. زاراوەی کوردستان لە سەرچاوەکاندا

ناوی کوردستان وشەیەکی دارێژراوە ، لە وشەی (کورد) و پاشگری (ستان) پێك دێت،کوردستان وەك ناوی هەرێم زاراوەیەکی جوگرافی بۆ یەکەمجار لە سەردەمی)سوڵتان سەنجاری سەلجوقی)بەکارهات ، ئەویش لە ئەنجامی فشاری کورد وخۆپیشاندانەکانیان دژی سیستەمی باج ودەرامەت ، ئەوا سوڵتانی ناچار کرد رۆژئاوای هەرێمی جیبال کە کوردیان تێدا دەژیا ، بەشێك

لەرۆژئاوای جیبالی جیا کردەوە و کردی بە هەرێمێکی سەربەخۆ ناوی نا)کورد ئوستانی)واتە)ویلایەتی کورد)وەك زاراوەیەکی ئیداری سیاسی جێگەی خۆی گرت . دواتر گەریدەی ئیتاڵی بەناوبانگ)مارکۆپۆلۆ)یەکێکە لە یەکەمین ئەو گەریدە رۆژئاواییانەی ناوی کوردستانی بە ناوی کاردستان)تۆمارکردووە ، چل وسیٚ ساڵ دوای ئەو)حەمەدوڵلاٚ مستەوفی قەزوینی)، کاتێك باسی رۆژهەلاٚتی کوردستانی کردووە ناوی کوردستانی بەکارهێناوە ، لە دائرە المعارف الاسلامیەدا زاراوەی کوردستان بۆشوێنی نیشتەجێی هاولاٚتیانی کورد بە کارهاتووە ، بەلاٚم سنووری ڕاستەقینەی کوردستانی بچووك کردووە .

زاراوەی کوردستان ناونانێکی سیاسی و ئیداری سەردەمی سەلجوقیەکانە کە بۆ ناوچەیەکی دیاریکراو بەکاریان هێناوە ، پاشان ئەم زاراوەیە لەگەڵ پەرەسەندنی هەستی نەتەوەیی و بزاڤی رزگاریخوازی سەرتانسەری خەڵکی کوردستان وردە وردە بووە زاراوەیەکی سیاسی و نەتەوەیی سەرتانسەری کە بگونجێت بۆ مانای ئەو ولاٚتە گەورەیەی کە سەرجەم خەڵکی کورد لە باوەش دەگرێت.

مێژوی کورد:

<u>١. نەژادی کورد لە دیدی رۆژهەلاٚتناسان</u>

بیروبۆچونی ڕۆژهەلاٚتناسەکان لە بارەی نەژادی کورد لە یەك ناچیٚ و لە سەر زۆر شت ناکۆکن . بۆ نموونە نەژادی کورد بە بۆچونی ڕۆژهەلاٚتناسی رووسی (ب . لیرخ) دەگەڕێتەوە سەر خالدییەکان، کەچی بەڕای (گالان) کە فەڕەنسییە دەگەڕێتەوە بۆ فارسەکان ، ئەمە لە کاتێکدا ڕۆژهەلاٚتناسی دیکەی وەکو فرێزەری ئینگلیز کاردۆخەکان بە باپیرە گەورەی کورد دادەنێت .هەروەها (مینورسکی)کورد دەکات بە دوو بەشەوە ، بەشی یەکەم بە کوردی رۆژئاوا . ئاراراتی . بەشی دووەم ناودەنێت بە کوردی رۆژهەلاٚتی . مادیان . ، سەبارەت بە نەژادی کورد پێوایە لە کۆمەڵە لقێکەوە هاتووە و تێکەڵ بە یەکتربون، بەهۆی تێپەربونی کات یان کاریگەری هۆکاری مێژویی و شێوازی ژیانی کۆمەلاٚیەتیان وای لێکردوون کە ،تەبیعەتی دیاریکراویان هەبێت.

بەپێی سەرچاوە مێژویی وپاشماوە دێرینەکان ، ئەوە دەردەکەوێت کە کورد لە نەژادی ئارییە ولە ڕەگەزی هیندۆ ئەوروپییە.

٢ . نەژادی کورد لە دیدی مێژونوسانی کورد و غەیری کورد

أ. نەژادی کورد لە دیدی مێژونوسانی کورد

لەمێژوی کورد وکوردستانی)ئەمین زەکی بەگ)دا هاتووە ، ڕەچەڵەکی کورد دەگەڕێنتەوە بۆ: .

١- دانیشتوانی چیاکانی زاگرۆس ، کە نەتەوەکانی (لولو ، کوتی ، کورتی ، جوتی ، جودی ، کاسای سوباری ، خالدی ، میتانی ، هوری ، نایری) دەگرێتەوە ، ڕەچەڵەکی کۆنی کوردانن.

٢- چینی هیندۆ ئەوروپییەکان کە کۆچیان کوردستان لە سەدەی (١٠پ.ز) لە کوردستان نیشتەجێبوون لەگەڵ دانیشتووانە ڕەسەنەکەی کە بریتیبوون لە (میدییەکان و کاردۆخییەکان) و کردووە بۆ نەتەوەی کوردیان پێکهێناوە. بەپێی هەندێ مێژونووسانی بە ناوبانگی عەرەب وەك ،)الطبري)و)المسعودی)ڕەچەڵەکی کورد گۆتییەکانن.

ب-نەژادی کورد لە دیدی ڕۆژهەلاَتناسانی غەیری کورد

بیروبۆچونی ڕۆژهەلاَتناسەکان لە بارەی نەژادی کورد لە یەك ناچێ و لە سەر زۆر شت ناکۆکن . بۆ نموونە نەژادی کورد بە بۆچونی ڕۆژهەلاَتناسی فەڕەنسی (ژۆزێف پیتۆن) دەگەڕێتەوە سەر خالدییەکان ، کەچی بەڕای (گالان) کە ئەویش هەر فەڕەنسییە دەگەڕێتەوە بۆ فارسەکان ئەمە لە کاتێکدا ڕۆژهەلاَتناسی دیکەی وەکو فرێزەری ئینگلیز کاردۆخەکان بە باپیرە گەورەی کورد دادەنێت .

ئاین و مێژوو نەتەوەی کورد :

بەپێی پەیامە ئاینە ئاسمانییەکان وەك (تەورات ، ئینجیل ، قورئان....هتد) نەوەکانی ئادەمیزاد هەموویان لە ئادەم و حەوان کەواتە هەموو یەك ڕەچەڵەکن کەس لەویتر باشتر و ڕەسەنتر نیە هەڵبژێردراوتر نیە.
بنچینەی ڕەگەزەکانی ئادەمیزاد (ئەنترۆپۆلۆجیا) وای پیشانداوە کە ئەورووپییەکان گەورەترینن لەناو بەشەکانی تردا .

نەتــەوەی کــوردیش لــەو کۆمەڵەیــەوە سەرچــاوەی شارســتانییە کــە لــە جیهانــدا دیــارن وەکــوو (میزۆپۆتامیــا) ووڵاتــی نێــوان دوو ڕووبــار کــە ئیمــڕۆ کەوتۆتــە نــاو عێــراق و خــوارووی ڕۆژهــەڵاتی تووركیا و بەشی باكور و ناوەڕاست (میزۆپۆتامیا) كوردستان نــەوەی كورد ئــەو نەتــەوەی ئارییــە كــە پێش (٢٠٠٠ پ.ز) بۆ ناوچەی كوردستان هاتوون لە پارچە بەردەكانی سەردەمی (سۆمەرییەکان) کــە ئەگەر بتەوێ بۆ هەمان ساڵی سەرەوە هەروەها بۆ ئەم نەتەوەیە كۆنترین نەتەوەیــە (هیرۆدۆتــس) ی یۆنانی (٤٠٠ پ.ز) باسی كوردی كردووە. كە دژی لەشكری (١٠٠٠٠) كەسییەكەی گەزنەفوون وەستاوە. نەوەی کورد لە لایەن گەلانی ترەوە بەپێ زمانە کان ئەوسەردەمەبەچەند ناویان هاتووە:
بۆنمونە :

١- سۆمەرییەکان: ،گۆتی،جودی،کاردۆ.
٢- گریکی (یۆنان) : (کاردوسوی، کاردۆخی،کورتیوی ، کارداکی،کوردۆس)
٣- ئەرمییەکان: (کوردین،کورتیح)
٤- لەلایەن ئیران: (کوردراها)
٥- لەلایەن عرەب: (کاردا)

هەرلێکۆلینەوە یەك لەسەرکورد بکرێت دەبێت لە سەربنەرەتی مادەکان لێیبکۆڵدرێتــەوە ، مادەکان باپیرە گەورەی کوردن ، کوردەکان دەگەڕێنەوە سەر.

١- گۆتی ٢- ماد

ئەو دەوڵەتەی کەکوردەکان دایەن مەزرانــدبوو لــە کۆنترین دەوڵــەتی جیهانــە کــە نــاوی لەســەرگۆڕی (شەلان شەری ئاشووری) دا هاتووە.

لەپەری مێژوو داهەر کاتێك ناوی کورد برابا لەدوای وشەی (ماد)نوسراوە
بۆنمونە:بۆ
پارت گۆراوە بۆوشەی پارس واتر بۆ فارس
وشەی ماد گۆراوە بۆ کوردی کوردستانی ئەمرۆ.

سنووری دەوڵەتی ماد:

لەرۆرژهەلاتەوە: پاکستان ناوچەی ((ماهو النر))شاری سەمەرقەند.

لە رۆرژئاواوە : لێواری هەردوو رووباری دیجلەو قزیل ئەرمەق لە (تورکیا) لە باکور: شاری (مەرق) (ئەشقباد)لەولاتی تورکستانی ئەمرۆ وە دەریا قەزوین تا ناوەراستی هەردوو ولاًتی (ئازربانجان و ئەرمەنستان) .

لە باشوورەوە: دەریای هیندی و کەنداوی عە رەب و فارس (کوێتی ئەمرۆ) .

سەردەمی ئیمپراتۆری ماد

١- لەساڵی (٢٨٠٠پ.ز)لە سەردەمی سەرگۆنی یەکەمی ئەکەدی کە دژی مادەکان شەڕی کردووە. واتا لەو سەردەمە دا کورد خاوەنی دەوڵەتێکی مەزن بووە هاوشانی ئەکەدیەکان بوون.

٢- لەساڵی (٢١٠٠پ.ز) پاشایەنی کلدانی و ئاشووری پەلاماری دەوڵەتی مادیان داوە بەلاًم لە لایەن کوردەکان شکاون بە واتایەکی تر دەوڵەتی مادەکان لەو سەردەمەدا هەبووە زۆریش بەهێزبووە بۆیە دوو دەوڵەتی گەورە بە یەکەوە هێرشیان کردۆتە سەر دەوڵەتی ماد.

٣- لەساڵی (٢٠٠٠پ.ز) لە شوێنە واری سۆمەریەکان دا نەوەی کورد بە کۆنترین کۆمەڵەی سەر رووی زەوی ناو ی براوە واتە دەبێت لەو سەردەمە دەوڵەتیان هەبووە.

دووەم : سەرەتاکانی پەیوەندی کورد بە ئاینی ئیسلام

سەرەتاکانی پەیوەندی کورد بە ئاینی ئیسلام :

کوردەکان پێشتر سەربە بیر و باوەڕ و ئاینی ئارییەکۆنەکان بوون ، کە ناسرابوو بە (**مثرائی**) دواتر باوەڕیان بە یەکتاپەرستی هێنا کاتێك چوونە سەر ئایینی زەردەشت ، کە کۆمەڵێك ڕێنمای ناوخۆیی بوو . کورد بە درێژای حوکمڕانی میدی و ساسانییەکان لە سەر ئایینی زەردەشتی مانەوە تا بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام لە سەدەی ٧ی ئیعجازی لە کوردستان واتە لە ساڵی ٦٣٤-٦٤٤ی ئیعجازی لە سەردەمی خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب ئایینی ئیسلام گەیشتە باشووری کوردستان ، ئەوەبوو بە شێك لە کوردەکان بوون بە موسڵمان و هەندێکیشیان کەوتنە ژێر دەستی ڕۆمانییەکان بە مەسیحی کران و هەندێکیشان بوون بە جولەکە ، هەندێکیشیان وەکو یەزیدی و کاکەی و عەلەوین ، تائێستاش ئاینی زەردەشتی پەیڕەو دەکەن ، کوردە موسڵمانەکان لە ڕووی مەزهەبەوە ٧٥٪ یان مەزهەبیان سوونییە و ٢٠٪ یان مەزهەبیان شیعەن ، لە ڕووی تەریقەتیشەوە دوو تەریقەتی (قادری) کە لە لایەن شێخ عبدالقادر گەیلانی و تەریقەتی (نەقشبەندی) ن ، کە لەلایەن ((مەولاناخالیدی نەقشبەندی)) ڕێبەری دەکرێن .

گابانی کوردی :

جێگای فەخر و شانازییە بۆ گەلی کورد ، کە لە شاخەکانی کوردستانەوە نوێنەری خۆیان گەیاندۆتە بیابانەکانی حیجاز ، بۆئەوەی لە حزووری ((پێغەمبەر)) (د.خ) ، شەرەفی بەشداریکردنی سەرەتاکانی بانگەوازی ئایینی ئیسلام بگرنە ئەستۆ ، لە ڕۆژگارێکدا کە تەمی زوڵم و ستەم کوردستان و ناوچەکەی تەنیبوو ، هەرچەندە چەند ڕێبازێکی ئایینی بەنمونەی (مانی) و (مەزدەك) و (ئاڤێستا) لە کوردستان بڵاوبووبۆوە ، بەڵام هێندە گشتگیر نەبوون و وەڵامی زۆر پرسیار و بابەتی ڕۆحییان پێ نەبوو ، ئەوەش گەلانی جیهانی لە چاوەڕوانی فریادڕەسێکدا هێشتبۆوە ، بۆ ئەو مەبەستەش فارسەکان ، (سەلمانی فارسی) نوێنەرییانبووە و ڕۆمەکان ، (سوهەیبی ڕۆمی) نوێنەرییانبووە و حەبەشییەکان (بیلالی حەبەشی) نوێنەرییانبووە ، نوێنەری کوردەکانیش(گابانی کوردی) بووە ، لەگەڵ کوڕەکەی (ابو بصیر) مەئموون کوڕی گابان) خۆیان گەیاندۆتە شاری مەککە بە جلوبەرگی کوردییەوە لە خزمەتی پێغەمبەر ((محمد)) (د.خ) دابوون . جگەلە (گابانی کوردی) گەلی کورد لە ڕێگای پیاوانی وەکو (پیرۆوەت کوڕی بارام) و (بوغدوزی کوردی) ییەوە هەوڵی پەیوەندییکردنیان بە ئاینی ئیسلامداوە ، بەڵام هەروەکو مێژوونوسان دەڵێن ((گابانی کوردی)) لەساڵی ٦٣٧ی (میلادی) خۆی گەیاندۆتە خزمەت پێغەمبەر تاوەکو بەرەکەتی پەیامی پیرۆزی ئیسلام وەکو خۆی بگەیێنێتەوە کوردستان ، کە ئەوکات زوڵم و ستەم جیهانی تاریککردبوو، هەرچەندە چەند ڕێبازێکی ئایینی بە نمونەی (مانی) و (مەزدەك) و (ئاڤێستا) لە کوردستان و ناوچەکە پەیڕەودەکران ، زۆر لە مێژوونوسان باسی (گابانی کوردی) دەکەن ، بۆنمونە (ئەمین زەکی بەگ) و (جەمیل ڕۆژبەیانی) دەربارەی ڕەچەڵەکی (گابانی کوردی) ئەوەیان ساغکردۆتەوە ،کە گابانەکان هۆزێکی ڕەسەن و ڕۆشنبیری کوردن لە (جوانڕۆ) ژیاون و دواتر بەرەوخواروو کۆچیانکردووە و شاری (حیللە) یان لە ساڵی٤٩٧ لە عێراق دروستکردووە ، دەربارەی وشەی (گابان) بەهۆی ئەوەی لە زمانی عەرەبیدا پیتی < گ > نییە و عەرەب دەنگی (گ)دەکەنە)ج)لە سەرچاوەکانیاندا بە (جابان الكردي) نوسراوە واتە (گابانی کوردی) ، تەنانەت هەندێ سەرچاوەی مێژوویی (خێڵی جاف) کە دەیان هۆز و تیرەن لە ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستان ، بە نەوەی گابان(جابان)ەکان لە قەڵەمدەدەن ، هەروەها (ابن حجرى العسقلاني) لە (كتابة الاصابة فى تميز الصحابة) دەربارەی (گابانی کوردی) دەڵێ : (گابانی کوردی) زیاتر لە دە فەرموودەی لە پێغەمبەرەوە بۆ گێڕاوەتینەوە . هەروەها(ابو بصير) مەئموون کوڕی گابانی کوردی) لە خزمەتی پێغەمبەردا بووە و بەهۆی کاروچالاکییەکانیشییەوە لە پێناوی ئیسلامدا قوڕەیشییەکان بەندیانکردووە ، تاوەکو کۆچ نەکات .

بارودۆخی کوردستان لە سەردەمی خەلافەتدا

لەو کاتەوەی کورد کەوتە ژێر دەسەڵاتی خەلافەتی ئیسلامی ڕاستەوخۆ کەوتە ژێرکاریگەری مامەڵەی ئەم دەوڵەتە (ڕاشیدی ، ئومەوی ، عەباسی) . لە سەردەمی ڕاشدین دا کورد هیچ جۆرە چالاکییەکی سیاسی نەبوو ، بەڵام لە سەردەمی ئومەوی و عەباسیدا هەندێجار ڕاپەڕین لە هەندێ شوێنی کوردستان دەکرا ، ئەو ڕاپەرینانەش بە دوو شێواز بوو :

١–بەشداری کورد لە ڕاپەڕین و بزاڤەکانی خەواریج و عەلەوییەکان : بۆ نموونە لە سەردەمی ئومەوی و عەباسیدا هەندێ لە کوردەکان یارمەتی خەواریج و عەلەویەکانیان دەدا لە دژی عەباسی

٢- ئەو ڕاپەرینانەی کە کوردەکان خۆیان لە دژی عەباسی کردوویانە: لەوانە ڕاپەڕینی کوردەکانی دەوروبەری موصڵ بە سەرکردایەتی جعفری کوڕی میر حەسەن . بەڵام ئەنجامی هەموو ئەم ڕاپەڕینانە دامرکایەوە.

- چەند لایەنێکی شارستانیەتی کورد لە سەردەمی ئیسلامیدا

- دەوڵەتی ئەیوبی و ڕۆڵی ڕابەرایەتی سەلاحەدینی ئەیوبی :

(ئەبوو موزەفەر یووسفی کوڕی ئەیوب) ناسراو بە (صلاح الدینی ئەیووبی) یەکەمین گەورە پیاوی کوردە کە لە هەموو جیهاندا ناسراو و بەناو بانگە، سەلاحەدین لەخێزانێکی کوردی سەر بە یەکێك لە هۆزە کوردییە ناودارەکان بە ناوی هۆزی ڕەوادی لە دایك بووە ، شوێنی نیشتە جێبوونی هۆزی ڕەوادیش لە نزیك شارۆچکەی دوین لە ئەرمەنستاندا بووە ، سەرەتا لە دژی فاتیمیان و دوایی لە دژی خاچپەرستان دەرکەوت و شاری قودسی پاش سەد ساڵ خستەوە دەستی موسڵمانان سەرلەشکری موسڵمانان بوو کە دەوڵەتی ئەیوبی لە سەدەی (١٢ز) لە سوریا دامەزراند کە تا ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای کوردستان فەرمانڕوایی دەکرد بە خوراسان و میسر و یەمەنیشەوە ، بەڵام دەوڵەتی ئەیووبی دەوڵەتێکی کوردی نەبوو ، بەڵکو لەسەر بنەمای ئایین دامەزرابوو.

- ڕۆڵی شارستانی زانایانی کورد لە مێژووی ئیسلامدا

لە ئاکامی پرۆسەی فەتحی ئیسلامی و بونی دەڤەرە کوردنشینەکان بە پارچەیەك لە دەوڵەتی ئیسلامی ، زۆربەی هەرە زۆری میللەتی کورد بوونە موسڵمان ، هەر لەو سەردەمەدا چەند زانایەکی کورد کە خۆیان بە خوێندن و فەرمودەکانی پێغەمبەر(د.خ) خەریك کردبوو ئەمانە لە شارەکانی بەغداو بەصراو کوفەو واست نیشتەجێبوون و توانییان ئاشنایەتی لە گەڵ زمانی عەرەبی پەیدا بکەن و ببنە خوێندەوارو ڕۆشنبیر ، بەمەش توانیان بە بەرهەمەکانییان خزمەتی ئاینی پیرۆزی ئیسلام بکەن و شوێن پەنجەیان دیاربێت لەوانەش: (جابانی کوردی ،مەیمونی کوڕی جابان ، ابو یحیی کوڕی مەیمون ، احمد بن عبدالله ...هتد) ئەمانە دەستێکی باڵایان هەبووە لە وەرگرتن و لەبەرکردتنی فەرمودەکان و گێڕانەوەیان بۆ شاگردانی .

سێیەم : مێژووی نوێ و هاوچەرخی کورد

–سەرهەڵدان و بوژانەوەی میرنشینە کوردییەکان

١- **میرنشینی سۆران :** (میر محمد) کە بە پاشای کۆرە ناسراوە بە دامەزرێنەری میرنشینی سۆران دادەنرێت لە ساڵی ١٣٩٩. سنوری میر نشینەکە ئەوەندە فراوان بووە کە بە شێکی گەورەی کوردستانی باشوری گرتۆتەوە و پایەتەختەکەشی شاری ڕەواندز بووە .

٢-**میرنشینی بۆتان :** (میرعبدالعزیز) بە دامەزرێنەری ئەم میرنشینە دادەنرێت ، کە لە ناوچەی جزیرە لە باکوری کوردستان دروست بووە و پایەتەختەکەیان شاری جزیرە بووە .

٣-**میرنشینی بابان :** میر سلێمان کە ناسراوە بە بابا سلێمان یان سلێمان بەبە ، بە دامەزرێنەری ئەم میرنشینە دادەنرێت . لە ساڵی ١٦٤٩ سەرەتا لە قەزای پشدەر (قەڵادزێ) دامەزراوە .

٤- **میرنشینی بادینان :** ئەم میرنشینە لە ساڵی (١٣٦٢) ز لە لایەن (شێخ بەهاددین شێخ شەمسەدین) لە ناوچەی ئامێدی دامەزراوە .

٥-**میرنشینی ئەردەلان :** لە ساڵی ١١٦٩ لەلایەن بابا ئەردەلانەوە دامەزراوە . حکومەتێکی نیمچە سەربەخۆ بووە ، کە بۆ ماوەی ٧٠٠ ساڵ فەرمانڕەوایی بەشێك لە کوردستانی کردووە .

-هۆکارەکانی ڕوخانی میرنشینە کوردییەکان :

هۆکاری سەرەکی ڕووخانی هەموو میرنشینەکان دەوڵەتی عوسمانی بوو جگە لە میرنشینی ئەردەلان . کاتێك سوڵتان محمودی دووەم هاتە سەر تەخت ، بڕیاریدا هەموو میرنشینەکان لە ناوببرێن .

١-لەبارەی ڕووخانی میرنشینی سۆران هۆکاری زۆر باسکراوە ، ئەوەی زۆرتر باس دەکرێ هۆی ڕووخانی دەگەڕێننەوە بۆ فەتواکەی (مەلای خەتێ) کە گوتبوی (هەرکەس بچێتە شەڕی خەلیفەی عوسمانی ئەوا بێ ئیمان دەمرێ) بۆیە میری سۆران شەڕی نەکرد و خۆیدا بە دەستەوە.

٢-هەمان ئەو لەشکرەی کە چوو بۆ داگیرکردنی میرنشینی سۆران ، چووە میرنشینی بادینان و داگیری کرد.

٣-هۆکاری سەرەکی ڕووخانی میرنشینی بۆتانیش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو شەڕە زۆرانەی نێوان کوردو ئاشورییەکان موبالەغەکردنی دەزگا ڕاگەیاندنەکانی ئەوڕوپا وای کرد وڵاتانی ئەوروپا لە سەر مەسیحییەکان بێنە دەنگ .بەمەش گوشاریان خستە سەر دەوڵەتی عوسمانی کە هەرچی زووترە هێرش بکاتە سەر میرنشینی بۆتان و کۆتایی بەو کوشتارە بێنی .

٤-دوای ڕووخانی هەردوو میرنشینی سۆران و بۆتان لە لایەن دەوڵەتی عوسمانی ئیدی هیچ پێویستییەك نەمابوو بۆ مانەوەی میرنشینی بابان ، ئەمە بێجگە لەوەی میرنشینەکە هەرخۆشی زۆر لاواز ببوو ، چونکە میری بابانەکان خەریکی ململانێ و دژایەتی یەك بوون و لە ململانێدا بوون لە گەڵ میرنشینی ئەردەلان و سۆران.

-٥میرنشینی ئەردەلان لە ساڵی ١٨٦٧ خۆی هەڵوەشایەوە ئەویش بە هۆی نزیکی میرەکان لەگەڵ شای ئێران .

باشوری کوردستان لە شۆرشی ١٩٥٨ تا نسکۆی شۆرشی ١٩٧٥

شۆڕشی ١٤ ی تەموز ئەو شۆڕشە بوو کە لە ساڵی ١٩٥٨ هەڵگیرسا لەلایەن کۆمەڵێك پارت و ڕێکخراوە عێراقییەکان دژی ڕژێمی پاشایەتی و دانانی ڕژێمێکی کۆماری ، لە کۆتاییدا توانرا کۆتایی بە ڕژێمی پاشایەتی بهێنرێت و ڕژێمێکی کۆماری دابمەزرێ بە سەرکردایەتی (عبدالکریم قاسم). عبدالکریم قاسم سەرەتا سیاسەتێکی باشی هەبوو بەرامبەر بە کورد بەڵام زۆری نەخایاند لە بەڵێنەکانی پاشگەز بەوە کە بەکوردی دابوو و کەوتە دژایەتیکردنی ، ئەمەش بووە هۆکاری هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلول بە سەرکردایەتی (مەلا مستەفای بارزانی) لە١١ ی ئەیلولی ١٩٦١ . لەماوەی ئەم شۆڕشەدا چەندین سەرۆك کۆمار گۆڕدران لەوانە (عبدالسلام عارف و عبدالرحمن عارف) و پاشان بەعسییەکان ١٩٦٨ بەسەرکردایەتی (ئەحمەد حسن بکر)دەسەلآتیان گرتەدەست .بەهەمان شێوەی عبدالکریم قاسم سەرەتا باش بوون بەرامبەر بە کورد داوای گفتوگۆیان دەکرد لە گەڵ سەرکردایەتی شۆڕشی کورد ، لە دوایی هێرشیان کردە سەر کوردەکان بەلأم لە ئەنجامدا سوپای عیراق تێکشکا بۆیە دیسان داوای ڕێکەوتنیان دەکرد لەگەڵ کورد لە ئەنجامدا بەیاننامەی ١١ی ئازار ١٩٧٠ مۆرکرا لەنێوان ئەحمەد حسن بکر و مەلا مستەفای بارزانی کە لە ١٥ خاڵ پێکهاتبو کۆمەڵێك بەڵێن بە کورد درا ، بەلأم تەنها نوسینی سەر کاغەز بو ، نەك هەرجێبەجێ نەکران بەڵکو لەو ماوەیەدا دووجار هەوڵی تیرۆر کردنی بارزانی درا . سەرکردایەتی بەعس دژی کورد کەوتە پیلان گێڕان لە گەڵ شای ئێران ڕێکەوتننامەیەکیان مۆرکرد لە ٦ی ئازاری ١٩٧٥ بەناوی **ڕێکەوتننامەی جەزائیر** لە ئەنجامی ئەم ڕێکەوتنە نێو دەوڵەتییە مەلا مستەفای بارزانی بڕیاری وەستانی چالأکییەکانی دا بەو شێوەیە شۆڕش توشی نسکۆ بوو .

-کوردستان لە ململانێی وڵاتانی هەرێمیدا

هەر لە کۆنەوە کوردستان ببوە شوێنی ململانێی نێوان دەوڵەتە هەرێمییەکان بەتایبەتیش دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی ، هۆکاری سەرەکی ئەم ململانێیەش کە زیاتر لە سێ سەدەی خایاند ئەوەبوو هەردوولا چاویان بڕیبوە کوردستان بۆ ئەوەی داگیری بکەن ، سەرەتای ئەم ململانێیەش لە جەنگی چاڵدێران دەست پێدەکات :

شەڕی چاڵدێران:

لە ساڵی ١٥١٤ لە نێوان عوسمانییەکان و سەفەوییەکان ڕوویدا، لەشکری عوسمانییەکان بە سەرکردایەتی سوڵتان سەلیمی یەکەم و لەشکری سەفەوییەکانیش بە سەرکردایەتی شا ئیسماعیلی سەفەوی بوو لە (٢٣) ی ئابی ١٥١٤ لە دەشتی چاڵدێران باکووری ڕۆژئاوای دەریاچەی (ورمێ) لەسەر خاکی کوردان ڕووبەڕووی یەکتر بوونەوە ، بەسەرکەوتنی عوسمانییەکان کۆتایی پێ هات. دوای ئەم شەڕە بۆ یەکەم جار کوردستان لە مێژوودا دابەشکرا ،بەشی ڕۆژهەڵاتی لە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی سەفەویدا مایەوە و بەشە زۆرەکەی تریشی کەوتە ژێر دەستی عوسمانییەکان .

لە دوای ئەم جەنگە ، شەڕو ململانێ لە نێوان ئەم دوو دەوڵەتە دەستی پێکرد و لەو ماوەیەشدا هەندێجار پەنایان دەبردە بەر ڕێکەوتننامە لەوانە :

ڕێکەوتننامەی ئاماسیا ١٥٥٥ کە بە یەکەم پەیماننامە دادەنرێ لە نێوان عوسمانیەکان و صەفەوییەکان ، لە دوای ئەمە دووبارە جەنگ سەری هەڵدایەوە تا دیسان پەیماننامەیەکی تریان مۆرکرد بەناوی

پەیماننامەی زەهاو ١٦٣٩ لە نێوان سوڵتان مورادی چوارەمی عوسمانی شا صەفی ئێران کە کوردستان لەنێوان هەردوولا دابەشکرا.

کوردو بزاڤی ڕێکخراوەیی لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا :

١- **کۆمەڵەی عەزمی قەومی:** یەکەمین ڕێکخراوی کوردییە لە ساڵی ١٩٠٠ لە باشوور دامەزرا (فکری ئەفەندی دیاربەکری) بە دامەزرێنەری ئەم کۆمەڵەیە دادەنرێت .

٢-**کۆمەڵەی تعاون و تەرەقی کورد :** لە ساڵی ١٩٠٨ دامەزرا ، (عبدالقادر نەهری) سەرۆکی یەکەمی ئەم کۆمەڵەیە بوو . ئەم کۆمەڵەیە لە زۆربەی شارەکانی باکورو باشور لقی هەبوو.

٣-**کۆمەڵەی هێڤی :** کۆمەڵەیەکی سیاسی و ڕۆشنبیری بوو لە لایەن ژمارەیەك قوتابی لە ئەستەنبوڵ ١٩١٢ دامەزرا.

کورد لە کۆنگرەو پەیماننامە نێو دەوڵەتییەکاندا :

١-پەیمانی سایکس بیکۆ: ئەو پەیمانە لە ساڵی ١٩١٦ لە نێوان (بەریتانیا و فەرەنسا) بوو ، بە پێی ئەم پەیمانە کوردستان بەسەر چوار وڵات دابەش کرا، بەشی هەرە گەورەی کوردستان بەر وڵاتی تورکیای تازە دروست کراو کەوت

٢-پەیمانی سیڤەر: ئەم پەیمانە لە ١٠ی ئابی ساڵی ١٩٢٠ لە شاری سیڤەر لە فەرەنسا لە نێوان ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و هێزە هاوپەیمانەکان (ئینگلتەرا و فەرەنساو ئیتالیا) مۆرکرا . بە پێی ئەم پەیمانە ناوچەی حیجازو ئەرمینیا و کوردستان پێویستە لە دەوڵەتی عوسمانی جودا ببنەوە و سەربەخۆبن.

٣-پەیمانی لۆزان : ٢٤ی تەموزی ١٩٢٣ لە نێوان هاوپەیمانەکان و تورکیا ئیمزا کرا . بەندی ٣٨و ٣٩ تایبەت بووە بە کێشەی کورد . بە پێی ئەم بەندانە حکومەتی تورکیا بەڵێن دەدات پارێزگاری هەموو دانیشتوان بکات لە لایەنی گوزەران و سەربەستییان بەبێ جیاوازی لە ڕەگەزو زمان و ئایندا .

کۆماری کوردستان لە مهاباد

کۆماری مەهاباد لە٢٢ی کانونی دووەمی ١٩٤٦ بە سەرۆکایەتی قازی محمد دامەزرا. لەگەڵ ئەوەی ئەم کۆمارە کەمتر لە ساڵێکی خایاند ، بەڵام چەند کارێکی گرینگی ئەنجامدا لەوانە بۆ یەکەمجار زمانی کوردی بە زمانی فەرمی ناوچەکە ناسێنرا ، هەروەها چەندین گۆڤارو ڕۆژنامە بە زمانی کوردی دەردەچون .دواجار ڕژێمی ئێران بە یارمەتی ئەمریکاو بەریتانیاو ڕوسیا توانی شاری مهاباد داگیر بکات و لە ١٧ی ١٢ی ١٩٤٦ کۆمارەکە بڕوخێنن و قازی محمدو هەڤاڵەکانی لە ١٩٤٧/٣/٣ لە گۆڕەپانی چوارچرا لە مهاباد لە سێدارە بدەن .

جینۆساید

چەمکی جینۆساید:

جینۆساید چەمکێکی نوێیە بۆ تاوانێکی دێرین و کۆن، دەڵێین چەمکێکی نوێ چونکە ئەم چەمکە لەدوای شەڕی دووەمی جیهانییەوە سەریهەڵداوە، واتە پێش ساڵی ١٩٤٤ لەئارادا نەبووە. کە دەڵێین کۆن بەو مانایەیە کە ئەم کردە یان پرۆسەیە لە سەردەمانی زووەوە لەلایەن گروپە جیاوازەکانەوە لە دژی گروپی دیکە پیادەکراوە، یەکێک لە نموونە دیارەکان لە مێژوودا جینوسایدی هیندییە سوورەکانی ئەمریکا بوو لەسەر دەستی ئەوروپیە تازە کۆچکردووەکان بۆ ئەمریکا .

جینۆساید، وشەیەکی لێکدراوە، لە بنەڕەتدا لە دوو وشە پێکهاتووە، یەکەمیان یۆنانیە و دووەمیش لاتینیە، (Genos)واتای رەگەز یان خێڵ یاخود بنەچە و رەچەڵەك دەگەیەنێ، بەشەکەی تریش (Caeder)ی لاتینی یە کە واتای کوشتن و لەناوبردن دەدات. بەلێکدانی هەردوو بڕگەکە واتای کوشتنی رەگەزی مرۆڤ بەکۆمەڵ و قڕکردنی دێت.

کەواتە جینۆساید وەك چەمك ئاماژەیە بۆ کوشتنی بەکۆمەڵ، یان لەناوبردنی بەکۆمەڵی گەلێك، کەمینەیەك، تایفەیەکی دیاریکراو و هەولدان بۆ هەڵکەندنی لە رەگەوە لەبوارە جیاجیاکانی ژیانیەوە.

جۆرەکانی جینۆساید:

دەکرێ بڵێین جینۆساید چوارچێوەیەکی فراوانی هەیە، چونکە تەنیا کوشتن و لەناوبردنی مرۆڤ ناگرێتەوە، بەڵکو زۆر سیاسەت و کرداری دژ بە مرۆڤ و بوارەکانی ژیانی لەخۆ دەگرێت، وەك لایەنی فیزیکی و بایۆلۆژی و کولتوری و ئابووری.

بۆیە جینۆساید شێواز و جۆرەکانی ئەمانەن:

١ -جینۆسایدی فیزیکی (جەستەیی)

٢ -جینۆسایدی بایۆلۆژی

٣-جینۆسایدی کولتوری- نەتەوەیی

٤ -جینۆسایدی ئابوری

جینوساید لە کوردستان

هەر لە دروستبوونی دەوڵەتی عێراقەوە لە ساڵی ١٩٢١، پاش لکاندنی باشووری کوردستان پێوەی، دۆزی کورد بەردەوام دۆزی ڕەوای گەلی کوردستان بووە لە عێراق. ڕژێمە یەك لە دوای یەکەکانی عێراق نکۆڵییان لە مافی گەلی کورد لە دیاریکردنی چارەنووسدا کردووە و سیاسەتی دژ بە مەسەلەی نەتەوایەتی گەلی کورد بەرنامەڕێژ کراوە، ڕژێمە یەك لە دواي یەکەکان کە حوکمی عێراقییان کردووە هەمیشە تاوانی گەورەیان لە دژی هاوڵاتییانی کوردستان ئەنجام داوە تەنها لەبەر ئەوەی کوردستانییان لە هەوڵی ڕەوا دابوون بۆ گەیشتن بە مافەکانیان، هەرچەندە لە سەرەوە ئاماژە بە زۆربەی تاوانەکانی جینۆساید بەرامبەر کوردستان کرا بەڵام ئێمە بە پێویستی دەزانین کەمێک تێرو تەسەڵتر ئاماژە بە چەند جۆرێکی (کیمیاباران، راگواستن، ئەنفال ...) جینوسایدکردنی کورد لە کوردستانی باشوور بکەین .

- راگواستن:

راگواستنی کورد مێژوویەکی دوور و درێژی هەیە، بۆنی زیاتر لە یەک ملیۆن کورد لە خۆراسان، هەروەها بوونی کورد لە میسر، ئەردن، لوبنان و زۆر شوێنی دیکە ئاماژەیە بۆ ئەگەری راگواستنی کوردەکان بۆ ئەو ناوچە دوورەدەستانە لە کاتی جیاوازدا. لە عێراقیش راگواستنی کورد بە شێوەیەکی بەرفراوان لە دوای هاتنە سەرتەختی بەعسییەکان لە ١٩٦٣ دەستی پێکرد، بەڵام زۆر بە بەرنامە و بە شێوەیەکی سیستەماتیک ئەنجامدرا. کە لە ئەنجامدا زیاتر لە (٤٠٠٠) چوار هەزار گوندی کوردستان و چەندین شار و شارۆچکە وەکو قەلادزێ و سەیدسادق لە ماوەی نێوان ١٩٧٥-١٩٩٠ راگوێزران. بەهەمان شێوە لە سەرەتای دەیەی نەوەدەکانی سەدەی بیست لە تورکیاش زیاتر لە ٤٠٠٠ گوندی کوردستان خاپورکران و خەڵکەکەی بە زۆری بۆ ناوچە تورکنشینەکان راگوێزران.

- بەعەرەبکردن (تعريب) :

بریتیە لە کرداری گۆرینی نەژاد و ناسنامەی نەتەوەیی، لە نەتەوەیەکی ناعەرەبەوە بۆ نەتەوەی عەرەب. ئەم کردارە تەنیا مرۆڤەکان ناگرێتەوە بەڵکو جوگرافیا و کلتور و ئادگارە کۆمەڵایەتیەکانیش دەگرێتەخۆ. هەروەکو چون ئەم بەعەرەبکردنە لە باشووری کوردستان بە شێوەیەکی سیستەماتیک و بەردەوام ئەنجامدرواە، بەهەمان شێوە رژێمی سوریاش بە مەبەستی لە یەکتر دابڕینی کوردەکان پشتێنەی عەرەبی دروست کرد بە تایبەتی لە جەزیرە و عەفرین. هەروەها وڵاتی تورکیا و ئێرانیش هەمان سیاسەتیان پیادەکردووە لە باکور و رۆژهەڵاتی کوردستان.

- **ئەنفال :**

ئەم ووشەیە لە ناوی سورەتی هەشتەمی قورئانی پیرۆز (الانفال) وەرگیراوە بە مەبەستی شیواندنی مانا و واتاکانی قورئان و چواشە کردن، وە هەروەها ناوێکیشە عێراقیەکان (بەعسیەکان) لە زنجیرەك کردەوەی سەربازیان ناوە.

شاڵاوەکانی ئەنفال شێوەیەکی تایبەتی و هێرشێکی رەسمی بەرنامە دارێژراوی لەناوبردن بوو. کە لە ٢٣ی شوباتی ١٩٨٨ دەستی پێکردووە لە ٦ی ئەیلولي ١٩٨٨ کۆتایی هات ، رژێم لە شاڵاوەکانی ئەنفال دا ئامانج و مەبەستی تایبەتی هەبوو، بۆیەش بە چەند قۆناغێکی دیاری کراوی بەرنامە بۆ دارێژراو، هەر قۆناغەی بۆ ناوچەیەکی جوگرافی یان زیاتر بەرێوە دەچوو.

- **کیمیاباران:**

چەکە کیمیاییەکان بە چەکی کۆمەڵکوژ لەقەڵەمدەدرێن و ئەو چەکانەی کە کۆمەڵگای نێودەوەڵتی قەدەغەی کردوون بەپێی پروتوکۆلی ١٩٢٥ لەبارەی بەکارهێنانی گازە خنکێنەر و ژەهراوییەکان و هاوشێوەکانیان هەروەها ئامرازە ڤایرۆسییەکان بەپێی رێکەوتنی چوارەمی لاهای لە ساڵی ١٩٠٧ . حکومەتی عێراق ٤٠ جار چەکی کیمیایی دژی خەڵکی مەدەنی کورد و گروپە کوردییە چەکدارەکانی بەکارهێناوە لە ماوەی نێوان ١٥ نیسانی ١٩٨٧ تاکو ٢٥ ئابی ١٩٨٨ . یەکەمجار فرۆکە عێراقییەکان لە ١٥ نیسانی ١٩٨٧ گوندەکانی (سەرگەلو، بەرگەلو و یاخسەمەر و هەلەدن چالاوە و چنارونی و ئاوەزێ و کانیتوو بە چەکی کیمیایی بوردومان کردن لە میانەی ئوپەراسیونەکانی ئەنفاڵدا بە شێوەیەکی چڕ کیمیاباران بەکارهات و تا کار گەیشتە ئەوەی لە ١٦ ئاداری ١٩٨٨ لە دژی شاری هەلەبجە بەکاربهێنن کە ژمارەی دانیشتووانی ئەوکات دەگەیشتە ٥٠٠٠٠ کەس، کە خەڵکێکی مەدەنی یەکجار زۆر بوونە قوربانی و بەپێی مەزندەکان نزیکەی ٥٠٠٠ کەس بوونە قوربانی و نزیکەی ٥٠٠٠ کەسی دیکەش بریندار بوون، تەنانەت ئاژەڵ و بالندەکانیش رزگارییان نەبوو .

جینۆسایدی ئێزیدیەکان:

تاوانەکانی جینۆساید لە دژی هاوڵاتییانی کوردستان لە لایەن گروپە تیرۆریستییەکانەوە لە ماوەی نێوان (٢٠١٤ – ٢٠١٧) :

ئێزیدییەکان کوردی ڕەسەن و گروپێکی ئاینین لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، زۆربەشیان لە نزیك پارێزگای موسڵ و ناوەندی قەزای شەنگاڵ و دەوروبەری، بەشێکی تریان لە ڕۆژئاوای کوردستان و باکوری کوردستان و ڕۆژهەڵاتی کوردستان و جۆرجیا و ئەرمینیا دەژین.

زۆربەی ئێزیدییەکان لە عێراق لە ڕووی ئایینەوە پەیوەستن بە خاکی (لالش)، کە وای ئەژمار دەکەن پێش هەموو کەسێك بۆ ئەوان و تەواوی ئێزیدییەکانی جیهانە، سەرژمێرییەکانی ئێزدی لە عێراق (٥٠٠ بۆ ٧٠٠) هەزار کەسە و کەوتوونەتە هەردوو شاری (شێخان) باکوری پارێزگای موسڵ و (شەنگال) لەسەر سنووری سوریا، بە درێژی (٨٠) کیلۆمەتر دووری پارێزگای موسڵ، کە چەندین شارۆچکە و گوندی گەورە و بچووك و ئۆردوگای نیشتەجێبوون لە خۆ دەگرن.

لە مێژووی دوور و نزیکدا ئێزیدییەکان ڕووبەڕووی لەناوبردن و جینۆساید بوونەتەوە، زۆربەی سەرچاوەکانی ئێزیدییەکان خۆیان دەڵێن ئێزدییەکان ڕوو بە ڕووی زوڵم و چەوسانەوە و کوشتن و لەناوبردن بوونەتەوە. دواترینیان کۆمەڵکوژیی و تاوانی جینۆسایدی خەڵکی شەنگال لە لایەن گروپە تیرۆریستییەکانەوە، ڕۆژی (٢٠١٤/٨/٣) تۆمارێکی ترە لە مێژووی ڕەشی داگیرکەرانی کوردستان، ئێزدییەکان لەبەر کورد بوون و ئێزیدی بوون تووشی ئەو ماڵوێرانیی و کۆمەڵکوژییە هاتن، دیمەنەکانی شەنگال و چیای شەنگال، نابێت مرۆڤایەتی لەبیری بکات، ڕەهەندە مرۆڤایەتییەکەی دیمەنی ئەو هەموو پیر و منداڵ و ژن و پیاوانە هەموو لایەك دەبێت بخاتە بەردەم بەرپرسیارێتی یاسایی و ویژدانی.

بەشی زمان

زمان چییە؟

زمان یەکێکە لە پێداویستییە هەرە سەرەکییەکانی ژیانی مرۆڤ ، هەر لەوکاتەی مرۆڤەکان بەکۆمەڵە لەگەڵ یەکتردا نیشتەجێبوون تادەگاتە ئەمڕۆ، کەواتە هیچ کۆمەڵە مرۆڤێك ناتوانن بەیەکەوە کۆببنەوە و پەرە بەپەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان بدەن بەبێ بوونی زمان . چونکە بەهۆی زمانەوە مرۆڤ سەرجەم کارەکانی رۆژانەی خۆی ڕادەپەڕێنێت و ئەندامانی کۆمەڵ داوای یارمەتی و هاریکاری لەیەکتر دەکەن ،هەروەها زمان ئەرکێکی گەلێك پیرۆزتری هەیە ئەویش ئەوەیە مرۆڤەکان بەهۆی زمانەوە هەرچی پەیوەندی بەکەلتوور و ناسنامە و شارستانیەت و ئەدەبەوە هەیە دەیپارێزن و بۆ نەوەکانی داهاتوویان وەك مێژوو و ئەرشیف بەجێیدەهێڵن .

سەبارەت بەپێناسەیەکی گونجاو بۆ زمان، تا ئێستا زانایان نەیانتوانیوە و بگرە لەداهاتووشدا ناتوانن لەسەر پێناسەیەك ڕێکبکەون، چونکە هەریەکەیان هەوڵ دەدات لە گۆشەنیگای پیشەکەی خۆیەوە و لەڕوانگەی تێگەیشتنی خۆی بڕوانێتە ئەم دیاردە ئاڵۆزە و جگەلەمەش لێکۆڵینەوە لە زمان چەندین لایەنی زانستی لەخۆ دەگرێت ، کەواتە هەر کەسە و گرنگی بەم لایەنەی زمان دەدات کە بۆ ئامانجەکەی خۆی سوودبەخشە. بۆ نموونە فەلسەفە گرنگی بە پەیوەندی زمان بە لۆژیکەوە دەدات ، دەروونناسی گرنگی بە پرۆسەی فێرکردنی زمان دەدات، ئیستاتیکا زمان وەکو کەرسەیەکی ئەدەبی سەیر دەکات ، ئەندازیاری دەنگ گرنگی بەلایەنی فیزیکی زمان دەدات ، کۆمەڵناسی وەکو ئامرازێك بۆ پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان دەڕوانێتە زمان ، زمانەوانی زیاتر گرنگی بەلایەنی ڕێزمانی و ڕێزبوونی کەرەسەکان دەدات . کەواتە هەریەکەیان لەڕوانگەیەکەوە بۆچوونی خۆی ئاڕاستەی زمان کردووە .

زمانەوانی دەروونی بوارێکی زمانەوانییە ، کە زمان و دەروون لێکدەداتەوە و لە سەدەی ١٩ دا سەری هەڵداوە و پێی وایە زمان ڕەنگدانەوەی ڕەهەندی دەروونی و شێوازی بیرکردنەوەی تاکە ،لەو بارەیەوە یەکێك لەو زانایانەی ، کە بە لایەنی دەروونی زمان کاریگەرە (**ساپیر**) ە ،کە دەڵێت: (زمان هۆیەکی ناغەریزییە، تایبەتە بەمرۆڤ و بۆ دەربڕینی هەست و ئارەزوو بەکاردێت و بەهۆی ڕەمزی لەسەر یاسا ڕۆیشتووەوە کاردەکات و لەژێر دەسەڵاتی مرۆڤدایە) . واتە زمان شتێك نییە مرۆڤ لەباوانییەوە بۆی بمێنێتەوە، بەڵکو لەدەوروبەری وەری دەگرێت، ئەم پێناسەیە کۆمەڵێك کەموکورتی تێدایە چونکە زمان تەنیا تایبەت نییە بەمرۆڤ، بەڵکو گیاندارانیش زمانیان هەیە هەرچەند سادەش بێت. بێجگە لەمەش ئەرکی زمان تەنیا بۆ دەربڕینی هەست و سۆز نییە، بەڵکو زۆرجار بۆ گفتوگۆ و سڵاوکردن ...تاد بەکاردێت . هەروەها پێناسەکە دەڵێت زمان لەژێر دەسەڵاتی مرۆڤدایە کەئەمەش ڕاست نییە، چونکە مرۆڤ زمان فێر دەبێت ، بەڵام ناتوانێت بیگۆڕێ ، کاتێك زمان لەژێر دەسەڵاتی مرۆڤدایە کە بتوانێت یاساکانی بگۆڕێت . **زمانەوانی کۆمەڵایەتیش** وەکو لقێکی زمانەوانی لە ڕوانگەی کۆمەڵەوە پێناسەی زمان دەکات و زمان بەبوونی کۆمەڵەوە دەبەستێتەوە ، لەو بارەیەوە (ئەرستۆ) دەڵێت : ((زمان دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە دەنگەکانی هێمای زاراوەین و هیچ پەیوەندییەکی سروشتی و ڕاستەوخۆیان بە واتاوە نییە)) . بەواتایەکی تر زمانەوانی کۆمەڵایەتی ، زمان وەکو فاکتەرێکی سەرەکی لە ژیانی کۆمەڵگە دادەنێت ، کە پەیوەندی کۆمەڵانی خەڵك لە کۆمەڵگەدا پتەوتر دەکات .

گرنگی زمان :

زمان شوناس و مۆرك و ڕەسەنایەتی نەتەوەیە ، هەروەکو مێژوونوسی فەرەنسی (فێرمان برادێل) دەلێت : زمان یەکسانە بە نەتەوە ، زمان ئەدگاری جیاوازی مرۆڤایەتییە وپاراستنی زمان، کلیلی ڕزگاری ژێردەستەییە .گرنگی زمان لە گوزارشتکردنی بیر و بەرجەستەکردنی پێداویستییەکانی مرۆڤ و ناساندنی کۆمەڵ و نوسینەوەی مێژوو و لێکتێگەیشتن و تۆمارکردنی داهێنانە .

جۆرەکانی زمان :

بە شێوەیەکی گشتی زمان دوو جۆرە

١- زمانی قسەکردن

لە سەرەتای پەیدابوونی ئادەمیزاد لەگەڵ پەرەسەندنی ژیان و پێداویستییەکانی مرۆڤ زمانی قسەکردن پەیدابووە ، چونکە لە سەرەتای پەیدابوونی جۆروکانی نوسین بۆمان دەردەکەوێت ، کە سەرەتا مرۆڤەکان لە ڕێگەی بانگ و قیژە و فۆڕمەڵەبوونی ئەندامانی ئاخاوتنەوە دەنگی وەکو فیچەرێکی سەرەکی زمانی قسەکردن بەکارهێناوە کەواتە زمانی قسەکردن پێش زمانی نوسینە . زمانی قسەکردنیش لە ڕووی جەوهەرییەوە هەڵگری چەندین ئەدگاری جیاوازە

١- منداڵ سەرەتا فێری قسەکردن دەبێت ، نەك نوسین .

٢- زۆر زمان هەن ، کە تاوەکو ئێستاش شێوەی نوسینیان نییە !

٤- زمانی قسەکردن لە زمانی نوسین گرنگترە بەوەی ، کە هەڵگری چەندین تایبەتمەندییە لە ڕووی ئاواز و هێز و باری دەروونی و ژینگە و شوێن و کاتی ئاخاوتن .

٥-

٢- زمانی نوسین

نوسین زمان نییە ، بەڵکو هەوڵی مرۆڤە بۆ پاراستنی قسە لە فەوتان ، قسە و نوسین دوو هەوڵی مرۆڤن بۆ پاراستنی بەکارهێنانی زمان ، زمانی نوسین دووجار دوورکەوتنەوەیە لە حەقیقەت ، چونکە نوسین شتێك دەنوێنێ (پیت) ،کە خۆی ڕەمزە (دەنگ) لەگەڵ ئەوەشدا زمانی نوسین گرنگە بەو مانایەی قسە و باسی ڕابردوو لە فەوتان دەپارێزێت و بەڵگەیەکە بۆ ئەوەی مرۆڤ ناتوانێ هەموو شتێکی لە بیر بمینێت .

ئەرکەکانی زمان:

مەبەست لە ئەرکەکانی زمان،ئەو کارانەن کە مرۆڤ بە هۆی زمانەوە لەناو کۆمەڵدا جێ بە جێیان دەکات.ئاشکرایە ئەم کارانە هێندە ئالۆز و وردن هەروا بە ئاسانی پۆلین ناکرێن،لەگەڵ ئەمەشدا دەتوانین بڵێین بە گشتی زمانەوانان ئەرکەکانی زمان لەم چەند خاڵەی خوارەوە دەست نیشان کردووە:

١- ڕێگایەکی سەرەکییە بۆ دەربڕینی هەست و نەست،ئەمەش بە جۆرەها ڕێگا دەبێت وەك هاوار و بانگ و قیژە و...هتد.

٢- زمان ڕێگایەکە بۆ پتەوکردنی پەیوەندی کۆمەڵایەتی و بەهێزکردنی ئەم پەیوەندییە وەك:چۆنی،ڕۆژباش...هتد.

٣- زمان ڕێگایەکە بۆ چاك کردنی باری ڕۆشنبیری و ڕەوشت و نەهێشتنی تەنگ و چەمەڵە.

٤- زمان هەمیشە ڕێگایەکە بۆ بزواندنی مرۆڤ بۆ کردنی هەموو کردەوەیەکی چاك و خراپ.

٥- زمان بەکار دەهێنرێ بۆ شیکردنەوە و روونکردنەوەی مەبەستێکی زانستی وەك ماتماتیك،ئەندازیاری...هتد.

٦- زمان ڕێگایەکە بۆ هەڵخەتاندن و دوورخستنەوەی مرۆڤ لە جۆرەها بیرکردنەوە بەکار دەهێنرێ،بۆ نموونە ولاتە زلهێزەکانی جیهان هەمیشە زمان بەکار دەهێنن بۆ شوشتنەوەی مێشکی میللەتە هەژارەکان.

٧- زمان ڕێگایەکە بۆ بڵاوکردنەوەی بیروڕای ئاینی.

٨- زمان ڕێگایەکە بۆ ئاڵوگۆرکردنی بیروڕا لەناو کۆمەڵانی ئامیزاددا.

خێزانە زمانەکانی جیهان

زمانناسان خێزانە زمانەکانی جیهانیان بەسەر چوار خێزانە زمان دابەشکردووە ، کە بەم شێوەیەی خوارەوەیە : –

یەکەم : خێزانە زمانی هیندۆئەورووپی : ئەم خێزانە لە کۆمەڵێکی گەورەی زمانەکانی جیهان پێکهاتووە ، کە لە ڕەگەز و بنچینەدا نزیکن لە یەکترەوە و ئەو گەلانە دەگرێتەوە کە بەم زمانانە دەدوێن و دەکەونە ناوەڕاستی ئاسیا و ئەوپەڕی کەناراوەکانی ڕۆژئاوای ئەورووپا . کە چەند کۆمەڵەیەك دەگرێتەوە :–

١– کۆمەڵەی ڕۆژهەڵاتی : بە هیندۆ– ئاری ناسراوە ، کە زمانەکانی میتانی و سانسکریتی و ماد و ئەخمینی دەگرێتەوە ، کە بەسەر دوولق دابەش دەکرێت:

أ– لقە کۆمەڵەی هیندی : کە زمانەکانی (بنجابی، کۆجاراتی، بەهاراتی ، بەنگالی ، هیندی ڕۆژئاوایی و ڕۆژهەڵاتی ، باراکراتی ، راجاسانی) دەگرێتەوە .

ب– لقە کۆمەڵەی ئێرانی : کە زمانەکانی (فارس کۆن ، فارسی نوێ ، کوردی ،ئەفغانی ،بلووجی) دەگرێتەوە .

کۆمەڵەی ڕۆژئاوایی : ئەم کۆمەڵەیە پێکدێت لە

١– زمانە جەرمانییەکان : کە زمانەکانی ئەڵمانی ، ئینگلیزی ، دانیمارکی ، هۆڵەندی و زمانە ئەسکەندەنافییەکان دەگرێتەوە .

٢– زمانە سلاڤییەکان : زمانە ڕووسی و پۆڵەندی و چیکی و سلۆڤاکی و یوگسلافی دەگرێتەوە .

٣– زمانە لاتینییەکان یان ڕۆمانییەکان : کە زمانەکانی ئیتاڵی ، فەرەنسی ، ئیسپانی و پرتوگالی دەگرێتەوە .

٤– زمانی یۆنانی : کە زمانەکانی ئەرمەنی و ئەلبانی دەگرێتەوە .

٥– زمانی کەڵتی کە زمانی ئێرلەندی دەگرێتەوە .

دووەم : خێزانە زمانی سامی :– ئەم خێزانە زمانی ئەو نەتەوانە دەگرێتەوە ، کە لە وڵاتانی میزۆپۆتامیا و دوورگەی عەرەبی و ئەفریقادا نیشتەجێبوون ، زاراوەی (سامی) بنەچەیەکی ئایینی هەیە ، لە ناوی سامی کوری نوح) ەوە هاتووە ، کە لە تەوراتدا ئەم نەتەوانە دراونەتەپاڵ ئەم ناوە ، کە بەم زمانە دواون ،ئەم خێزانە زمانەش ئەم کۆمەڵە زمانانەی خوارەوە دەگرێتەوە :

١– کۆمەڵەی باشوورییەکان : گرنگترینیان زمانەکانی عەرەبی کۆنی خواروو و شێوە دێرینەلە ناوچووەکانی وەکو (سەبەئی ، عیبری ، قیبتی ، سموودی ، عەرەبی نوێ ی باکوور و زمانی حەبەشی دەگرێتەوە .

٢– کۆمەڵەی باکوورییەکان : بریتییە لە زمانەکانی ئارامی کۆن و سریانی و سابیئە دەگرێتەوە .

٣– کۆمەڵەی ڕۆژهەڵاتی : کە زمانەکانی ئەکەدی و بابلی و ئاشووری دەگرێتەوە.

٤- کۆمەڵەی رۆژئاوایی : کە زمانەکانی فینیقی و عیبری دەگرێتەوە .

سێیەم : خێزانە زمانی ئۆرالی : ئەم خێزانە زمانە دوو کۆمەڵە دەگرێتەوە :

١- ئۆرالی کە زمانەکانی فنلەندی ، ئەستۆنی و مەجەری دەگرێتەوە .

٢- ئەڵتیکی کە زمانەکانی تورکی ، مەنگۆلی ، تەکەنووسی و مەنانشۆ دەگرێتەوە .

چوارەم : خێزانە زمانی چینی تێبتی :- ئەم خێزانە زمانە زمانەکانی (چینی ،تایلەندی ، بۆرمایی و تێبتی) دەگرێتەوە .

مێژوی زمانی کوردی

زمانی کوردی زمانێکی ڕەسەن و زیندوە ، خاوەن رابردوویەکی دێرینە وگەشە وگۆڕانی لەگەڵ گۆڕان کۆمەڵی کوردەواریدا کردووە، لە ئەنجامی گۆڕان و پەرەسەندی بەرەو پێشەوەخۆیدا پاراستووە .زمانی کوردی زمانێکی هیندۆئەوروپییە ، بەلأم تا ئێستا بە بەڵگەی سەلمێنراو ، ساغ نەبۆتەوە کە بە تەواوەتی میراتی کام زمانی مێژووییە وبنج وبنەوانی دەگەڕێتەوە سەر سەردەمێکی دێرین ولەکام کانی هەڵقولأوە ؟ هەر ئەمە وایکردووە کە ڕای جیاواز لەسەر زمانی کوردی و زارەکانی سەرهەڵبدات .هەر زانایەك و زمانناسێك ئاماژە بە ڕەچەڵەکی زمانێك دەدات کە کوردی بۆی دەگەڕێتەوە ،هەندێکیان باس لە زمانی میدییەکان دەکەن،هەندێکی تر دەیبەنە سەر زمانی ئەو نەتەوانەی کە لەم ناوچەیەدا بوونە وەك : سۆمەری ، عیلامی ،لولو ،گۆتی وسوبارتو ...تاد . هەندێکێشیان بۆ لای زمانە سامییەکان ڕایدەکێشن ، هەندێکیش بۆ سەر زمانی ئۆرالی .

قۆناغەکانی میژووی زمانی کوردی

دیاریکردنی ئەو قۆناغانەی کە زمانی کوردی پێیاندا تێپەڕیوە ئەستەمە ، لەبەر ئەوەی مێژووی زمانی کوردی بە تەواوی ناکرێ دەستنیشان بکرێت ، بەلأم سەرەڕای ئەمەش هەندێ نووسەر بە سێ قۆناغ و هەندێکی تر چوار و هەندێکیش تەنیا دوو قۆناغیان دیاریکردووە ، لێرەدا ئاماژە بە (٤)قۆناغ دەکەین.

١- قۆناغی کۆن

دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی میدیەکان و کۆتایی دەوڵەتی هەخامەنشییەکان لە سەدەی (٧٠٠- ٥٥٠ پ.ز) .کۆنترین بەڵگەی نووسراو (ئاڤێستا) ی زەردەشتە، پیتەکانی لە چەپەوە بۆ ڕاست نووسراون، ژمارەی پیتەکانی (٦٠) پیتە، وبریتییە لە سرودەکانی ئاییینی زەردەشت (گاتا) کان، کە (٢١) سرودی ئاینییە، ئەم سەردەمە (٢٥٠) ساڵی خایاندووە

٢- قۆناغی ناوەند

ئەم قۆناغە لە زنجیرەی پاشایەتی ئەشکانییەکان دەست پێدەکات کە بە پەهلەوی ئەشکانی بە ناوبانگە ، لەساڵی (٢٠٠ پ.ز) دەست پێدەکات ،لەم قۆناغەدازمانە ئێرانییەکان بە گشتی دووبەشن:

یەکەمیان : پەهلەوی ئەشکانی (٢٠٠ -٢٢٦ پ.ز)کۆنترین بەڵگە لە هەورامان دۆزراوەتەوە .

دووەم : پەهلەوی ساسانی (٢٢٧ پ.ز) دەست پێدەکات وتا هاتنی ئیسلام بەردەوام دەبێت . بەڵگەی گەش و دیاری زمانی کوردی لەم قۆناغە دیار و ئاشکرا نییەکە زمانی نووسراوبێت، تەنیا ئاڤێستا هەیە ئەویش شێوەی زەند وپازەند.

٣- قۆناغی شێوەزار

دوای روخانی ساسانییەکان ودوای دووسەدە سستی ، زمانی کوردی وزمانە ئێرانییەکان نووسینی دەست پێدەکات. لە ماوەی ئەم دوو سەدەیەدا واتە حەوتەم وهەشتەم .تەنیا زمانی ئاخاوتن بووە نەك زمانی ئەدەبیات و نووسین. ئەگەرچی زمانی کوردی لەو ماوەیەدا وەکو زمانی ئاخاوتن زمانێکی یەکگرتوو بووە بۆ ئاخێوەرانی کوردی .لەو ماوەیەدا کورد زمانان روویان کردۆتە زمانی عەرەبی یا زمانی فارسی وەکو زمانی نووسین ، بەلاّم کورد و ئێرانییەکان لە سەدەی نۆیەمی زایین بە هۆی زیندوو بوونەوەی گیانی نەتەوایەتی ناوچەییەوە وردە وردە گەڕاونەتەوە سەر بەکارهێنانی زمانی نەتەوەیی وئەدەبیات، فیردەوسی شانامەی لە سەدەی نۆیەمی نووسیوەو باباتاهیری هەمەدانیش وەکو یەکەم تێکستی کوردی دوو بەیتیەکانی بە شێوەی لوڕی نووسیوە .ئەم شێوە لوڕییە وزاری هەورامی وای بۆ دەچن کە پەهلەوی ئەشکانی بێت.

دوای هەڵوەشانەوەی دەوڵەتی ئیسلامی یەکگرتوو، میرنشینەکان شوێنیان گرتنەوە ، لەو کاتەدا زمانی ناوچەیی بۆتە زمانی ئەدەبیات .

٤-قۆناغی نویێ

دەرچوونی یەکەم رۆژنامەی کوردی، رۆژنامەی کوردستان لە ساڵی ١٩٨٩ لە قاهیرە وەکو مێژووی دەستپێکردنی زمانی نووسین بە کوردی نوێ دابنێین ، سەرهەڵدانی رۆژنامەگەری کوردی وەکو روداوێکی مێژوویی، رۆشنبیری وزمانی ونەتەوەیی بۆ مێژووی کوردو قۆناغی چوارەمی مێژووی زمانی کوردی وقۆناغی بژارەکردنی زمانی کوردی لە وشەی بێگانە وسەرهەڵدانی شێوازێکی نوێی زمانی نووسینی کوردی دابنێین.

هەرچەندە کە قۆناغەکانی زمانی کوردی بەم شێوەیە دیاریکرا ، بەلاّم ئەم چوار فۆناغە تەواو نییە وکەموکورتی تێدەکەوێت لەبەر ئەوەی کە ئەم رایە هەموو زمانی ئەو نەتەوانەی کە زمانەکانیان سەر بە زمانەکانی هیندۆئێرانی نەبووە ولەسنوری جوگرافی کوردستان ژیاون لەبیرکردوو، رای پەسەندتر هەر ئەوەی (ئۆ .ل .ڤلیچیڤسکی) و (ن .ی .مار) و (ك .ب .ئاکۆیۆف) کە پێش قۆناغی هیندۆ ئێرانی سەردەمی کۆنتری دیاری کردووە ،کە ئەویش فۆناغێك بووە کوردی لە پەلی زمانانی هیندۆ ئێرانی نەبووە . ناکرێ ئەو هەموو نەتەوانەی کە لە سنووری جوگرافیای کوردستان بوونە لەبەر چاو نەگیرێن وەك نەتەوەکان سۆبارتۆ ، لولو ،هیتی ،سۆمەر ... تاد کە ساغ نەبۆتەوە سەر بەبنەماڵەی هیندۆ ئێرانی بن.

زارەکانی زمانی کوردی و شوێنی جوگرافی

زار: شێوە جیاوازەکانی قسەکردنی زمانە، گۆڕاوە لە یەکێکەوە بۆ یەکێکی تر و رادەی ئەم جیاوازییە فراوان دەبێتەوە لە یەکێکەوە بۆ یەکێکی تر و رادەی ئەم فراوان بوونەش درێژدەبێتەوە لە خێزانێکەوە بۆ خیزانێکی تر یان لەشارێکی ترەوە بۆ شارێکی تر و لە دەولەتێکەوە بۆ دەولەتێکی تر بۆنمونە:

زاری سۆرانی کە لەشنۆوە دەست پێدەکات بەڵام لەهەمان کاتدا خەلکی هەولێر جیاواز قسەدەکات لەگەل خەلکی شاری شنۆ

تایبەتمەندی زار:

١. زار ناوچەییە و تایبەتە بە کۆمەڵ و ناوچەیەك و جیاوازە لەشوێنێکەوە بۆ شوێنیکی تر.

٢. زار زیاتر زارەکییە و گوتراوە و دەوقی نوسراوی نییە .

٣. بوونی چین و توێژی جیاواز لەناو کۆمەڵ هۆکارە بۆ دروستبوونی لە رووبەری زمانە گشتیەکەدا.

٤. زار زیاتر بۆ پەیوەندی کۆمەڵایەتی بەکاردێت و لەناوچەیەکی بەر تەسك کاردەکات .

٥. زار وەکو زمان بەر گەشە و گۆرانی مێژووی ناکەوێت وکەمتر بڵاودەبێتەوەو لەسنوری ناوچەکەی خۆیدا دەرناچێ

٦. مێژووی پەیدابوونی زار لەدوای زمانەوە دێت.

جۆرەکانی زار

زمانیش وەکو هەر زانستیکی تری ناو کۆمەڵ. جیاوازی تێ دەکەوێت مادام کۆمەلگا جیاوازە کەواتە زمانەکانیش جیاوازن بەمەش کەسەکانی ناو یەك کۆمەڵگاش جیاوازن، گرینگترین هۆکاریش بۆ دروستبوونی ئەم جیاوازییە بریتین لە " رەگەز ، کات ، شوین، پلەوپایەی کۆمەڵایەتی " هەر لەم روانگەیەوە زاریش دابەش دەبێت بەسەر چەند جۆرێك کە ئەمانەن:

١. زاری کۆمەڵایەتی: بەو پێیەی کە زار لەناو کۆمەڵگادا سەرهەڵدەدات و دیاردەیەکی کۆمەڵایەتیە بۆیە دەتوانین بڵێین کە بریتیە لەجۆراوجۆری زار لەناو هەمان زماندا کە بەشیوەیەکی جیاواز بەکاردێت ئەمەش دەگەرێتەوە بۆ چەند هۆکارێك وەکو " لایەنی ئابوری و رەگەز و ئاستی رۆشنبیری و تەمەن ....تاد"ئەمانە هەمووی دەبنە هۆی ئەوەی کە زاری کۆمەلایەتی دروست ببێ ، بۆنموونە ئیش و کاری رۆژانە وادەکات چین و توێژ و تاقمی جیاواز پەیدابێ وە یەکێ لەهۆکارەکانی تر چەند لایەنی کۆمەلایەتی کۆمەلێك فراوان دەبێت کەئەمەش توێژیکی جیاواز

دروست دەكات . زاری كۆمەلایەتی لەسەردەمیكەوە بۆ سەردەمیكی تر جیاواز دەبێت چونكە هەر سەردەمە بە بەرگۆرانكارییەك دەكەوێت هەندێ شتی لێ لادەبرێت و هەندێ شتی لێ زیاد دەكرێت .

٢. زاری جوگرافی : ئەم زارەیە كە لەناوچەیەكی دیاریكراو هەیە كە بریتییە لە شێوەو جۆری جیاواز لەهەمان زمان و لەیەك ولات دا بۆنموونە "زمانی كوردی ناوچەی سنە زاریكی جوگرافی ناوچەی ئەردەلانە " لەناو ئەم زارە جوگرافیانەدا شیوەی جیاوازی تریش هەیە بۆیە زاری جوگرافی زاریكە لەناوچەیەكەوە بەكاردەهێنرێت و جیادەكرێتەوە لەیەكتری كە ئەم هۆكاری جیاكردنەوەیەش یان هۆی سیاسییە یان سروشتییە یان ئابوورییە ، كە هەر یەك لەمانە دەبنە هۆكار بۆ جیابوونەوەیان .

٣. زاری مێژوویی: بریتیە لەجۆری زمان بەدرێژایی سەردەم لەناو تاكە زمانێكدا بیگومان هەر سەردەمێك لەناو ئەم جۆرە زمانەدا جیاوازە لە سەردەمێكی تر ئەوەی خۆی خەریك دەكات بەلێكۆلینەوەی ئەم جۆرە زمانەوانی جۆراوجۆرە ، زاری مێژوویی بەندە بەزمانەوە و لەسەردەمی نویدا زاری میژوویی دەوری نامێنێ بۆیە كە لیكۆلینەوە دەكرێت لەسەر زمان لە مێژووەكەیدا ئەوا كات و سەردەمێكی دیاریكراو لەمیژوودا وەردەگرێ و دەیكەن بە لێكۆلینەوەیەكی مێژویی وەسفی، ئەگەر بێت و مێژووی زمانی هەر نەتەوەیەك نەمێنێ ئەوا زۆر بەزەحمەت لێكۆلینەوە دەكرێت لەسەر مێژووی زمانەكە ، زاری مێژوویی بەبەر گەشەو گۆرانی ئابووری و كۆمەلایەتی كەوتووە بۆیە ئەم گەشە و گۆرانە وایلیكردووە كە لەسەردەمێكەوە بۆ سەردەمێكی تر جیاوازبێت.

٤ . زاری پێوانەیی "معیاری، ستاندار، دەستوری":

ئەمەش جۆرێكی ناوەندییە و بەكاردەهێنرێت لەولاتێكدا و لەناو میللەتێكدا وە زمانێكی نووسینە و بەند نیە بەهیچ چین و توێژ و تاقمیكی كۆمەڵایەتیدا ئەمەش هەر زارێكە لەناو زارەكان بەلاّم برەوی سەندییەوخەلك زۆری بەكارهیناوە لەناوەندی جیاوازدا هەندێك بەزمانی چاپەمەنی دادەنێن و هەندێك بە زمانی تویژینەوە و هەندێكی تر دەلێن زمانی فەرمی و زمانی ناوەندە ، دەتوانین بلێین زمانی ستاندار بەلاّم لەبنەرەتدا زاری پێوانە و معیاری بووە ، وە زمانی ستانداریش ئەو زمانەیە كە بەردەوامی بەخۆیەوە دیوە لە ئەكادیمیا و دام و دەزگا حكومییەكان.

زارەكانی زمانی كوردی

زمانەوان و توێژەرانی كورد بە چەند شێوەیەك باسی دیالێكتەكانی زمانی كوردییان كردووە

١. زاری كرمانجی ژوورو

زۆربەی زۆری کورد لە قسەپیکەرانی ئەم دیالیکتەن لەوانەش کوردەکانی (باکوری کوردستان و کوردانی روسیا و ئەرمینیا و ئازەربایجان و جۆرجیا و کوردانی رۆژئاوای کوردستان و بەشێك لەکوردانی باشووری کوردستان) ئەم دیالێکتەش کۆمەلێك شێوەزاری لێبۆتەوە کە ئەمانەن:

. **بایەزیدی** : لەباکوورو باکووری رۆژهەلاتی دەریاچەی وان

. **هەکاری**: باشوور و باشووری دەریاچەی وان

. **بۆتانی**: ناوچەی بۆتان و سعرەت و جەزیرە و دیاربەکر

. **شەمزینانی**

. **بادینی** : ناوچەی دهۆك و زیبار و ئامیدی و سنجار

. **شیوەزاری رۆژئاوا**: خەرپووت و ئورفە و عەفرین و مەرعەش

٢. زارەکانی کرمانجی ناوەراست:

زۆربەی کوردانی باشوری کوردستان و رۆژهەلاتی کوردستان بەم دیالێکتە قسە دەکەن کە ئمەش چەند شێوەزارێکی لێبۆتەوە وەك:

. **سۆرانی** : ناوچەی هەولیر و دەوروبەری

. **سلیمانی** : سلیمانی و دەوروبەری

. **گەرمیانی**: ناوچەی کەرکوك و کفری و کەلار و ...تاد دەگریتەوە

. **موکریانی**: ناوچەی شنۆ و سەقز و بۆکان و بانە و سەردەشت...تاد

. **ئەردەلانی**: سنە و بیجار و روانسەر و باکوری ناوچەی جوانرۆ

٣. زارەکانی کرمانجی باشوور:

ئەم دیالێکتەی زمانی کوردی بە درێژایی ڕێگای نیوان قەسری شیرین و کرمانشان و مەلایەر لە باکوور بلاوبوونەتەوە تاوەکو دەوروبەری باکووری رۆژهەلاتی کەنداوی عەرەبی لەباشور هەندێ سەرچاوە ئەم دیالیکتەیان بە دیالیکتی لۆر ناوبردووە کە ئەم لقانەی لیدەبیتەوە:

(لوری و لەکی و کەلهوری و بەختیاری و مامەسێنی و کوهگولی)

٤. زاری گۆران (هەورامی) :

ئاخیوەرانی ئەم دیالیکتە پەرت و بڵاون و لە زۆرناوچەی کوردستاندا کە چوار لقی لێدەبێتەوە:

١. گۆرانی رەسەن:کوردانی ناوچەی کرند و زەهاو و جوانرۆ قسەی پێ دەکەن و هەندێ لەکاکەییەکانی داقۆق و خیلەکانی زەنگەنە لەنزیك کفری قسەی پێدەکەن

٢. هەورامانی: دانیشتوانی ناوچەی شاخەکانی هەورامان و پاوە و پلنگان قسەی پێ دەکەن هەورامانییەکانیش دەبنە دوو بەش:

أ. هەورامانی لهۆن: لەرۆژئاوایی شاخەکانی هەورامان لەباشوری کوردستان نیشتەجێن

ب . هەورامانی تەخت: لە رۆژهەلاتی شاخەکانی هەورامان لەرۆژهەلاتی کوردستان نیشتەجین

٣. باجەلانی : ئەمانەشن پرت و بلاون و هەندیکییان (شەبەکەکان) لە رۆژهەلاتی (موسل) ن و هەروەها زەهاو و باکووری لورستان و نزیك خانەقین و قۆرەتو و هۆرین و ناحیەی مەیدان قسەی پێدەکەن

٤. زازایی: ئەمانەش لقیکی دیالیکتی گۆرانن بەلام ئەوەی جێی سەرسورمانە جێی نیشتە جێبوونیان دوورە لەناوچەی گۆران کە دەکەوێتە نیوان ئەرزەروم و موش و خەرپوت و ئەرزنجان لەناوچەی دەرسیم.

زمانی ستاندارد

زمانی ستاندارد ئەو شێوە باوەیە کەوا لە ئاکامی دەستێوەردانی ڕاستەوخۆی کۆمەڵەوە دروست دەبێت، چەند دەزگایەکی ئەکادیمی یان زمانەوانی یان لایەنێك دەیانەوێت شێوەیەکی ستاندەر دروست بکەن بۆ ئەو مەبەستە شێوەیەك لە شێوەکان هەڵدەبژێرن و دواتر بەهۆی کۆمەڵێك گۆڕانکاریی تێدا زمانێکی ستاندەر دەهێنە بەرهەم و دەبێت بە زمانی فەرمی، زمانی ستاندەریش زمانی خوێندن و نووسینە ، بەڵام مەرج نییە کە زمانی دایك یان زمانی ئاخاوتن بێت، ئەو نەتەوەیەی کەوا ناسنامەی زمانەکەی لە هەڕەشەدا بێت، تەنیا بە زمانی ستاندەر دەتوانێت بەرگری لە مانەوەی خۆی بکات ، چونکە زمانی پەروەردە و فێرکردن و زمانی فەرمی دامودەزگا حکومییەکانە و زمانی بونیادنانی نەتەوەیە، بۆ نموونە وڵاتێکی وەك ژاپۆن و ئەڵمانیا لە جەنگی دووەمی جیهانی خەریکبوو لە ناو بچن ، بەڵام بەهۆی زمانی خوێندن توانیان جارێکی تر ببنەوە بە دوو وڵاتی زلهێزی ئابووری و خاوەن تەکنەلۆژیا ، هەروەها عەرەبەکانی جەزائیر و تونس و مەغریب بوودجەیەکی گەورەیان داناوە بۆ لاوازکردنی زمانی فەرەنسی لە وڵاتەکەیاندا و گەڕانەوەی زمانی عەرەبی. گشتاندنی زمانی ستاندەریش بە چەند ڕێگەیەك دەکرێت:

یەکەم . ڕێگەی کلاسیکی

١. زمانی کتێبی ئاسمانی
٢. هەژموونی سیاسی زارێك
٣. دەستەڵاتی سیاسی وڵات
٤. ئەکادیمیای زانستی زمان
٥. دەستەلاّتی ڕۆشنبیرانی وڵات

دووەم . ڕێگەی پلانی زمان

١. هەڵبژاردنی دیالێکتێك
٢. بەسیستەمکردنی دیالێکتەکە
٣. بەهەمەلایەنیکردنی دیالێکتەکە
٤. جێبەجێکردن و گشتاندنی دیالێکتەکە
٥. قبووڵکردنی جەماوەریی بۆ دیالێکتەکە

سێیەم – شاکاری ئەدەبی بەرز

خۆی لە نمونەی شاکاری ئەدەبی ناوازە دەبینێتەوە ، جا بە هەر دیالێکتێکی زمانەکە نوسرابێتەوە ، کە هەڵگری پەیامێکی مرۆڤدۆستانەیە لە هەموو ژانرە ئەدەبییەکاندا و لە لایەن ئەدیبانی نەتەوەکەوە نوسراون وە بە هۆی کاریگەرییان سنووریان بڕیوە و بۆ زمانانی تر وەرگێڕدراون .

هۆکارەکانی نەبوونی زمانی ستانداردی کوردی :

١- دابەشکردنی خاکی کوردستان .

٢- سەپاندنی زمانی وڵاتانی داگیرکەر لە هەر پارچەیەکدا .

٣- نەبوونی هەماهەنگی لە نێوان دیالێکتەکانی زمانی کوردی

٤- خۆدزینەوەی حکومەتی هەرێم لە جێبەجیکردن و گشتاندنی زمانێکی ستاندارد لە باشوری کوردستان.

٥- کەمتەرخەمی هەر دوو وەزارەتی پەروەردە و خوێندنی باڵا لە ڕەنگنەدانەوەی زمانێکی ستاندارد لە پڕۆگرامەکانی خوێندندا.

٦- نەبوونی ڕۆڵی ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی و ئەکادیمییاکانی زمان .

گرفتەکانی ڕێنوسی کوردی :

هیچ زمانێك نییە گیروگرفتی ڕێنووسی نەبێت ، هەر هەوڵدانێك بۆ چارەسەرکردنیان دەبێتە هۆی گیروگرفتی زمانەوانی و نازمانەوانی ، چ زمانێك بە قەد ئینگلیزی و چینی و عەرەبی گیروگرفتی ڕێنوسییان هەیە ، کەچی بڕیاریان داوە دەستکاری نەکەن ، چونکە بە دەستکاریکردنیان گیروگرفتی ئاڵۆزتر سەرهەڵدەدەن و کە لە وانەیە هەرگیز چارەسەر نەکرێن ،هیچ زمانێکیش نییە ڕێنوسێکی یەکگرتووی هەبێت ، بۆ دانانی ڕێنوس بۆ هەر زمانێك سەرەتا فۆنیمەکانی زمانەکە دەستنیشاندەکرێت و بە گوێرەی فۆنیمەکان پیتەکانی بۆ دادەنرێت ، مەرجیش نییە ژمارەی پیتەکان بە قەد ژمارەی دەنگ و فۆنیمەکانی زمانەکە بێت وە هیچ زمانێکیش نییە ژمارەی پیتەکانی بەقەد فۆنیمەکانی بێت . لە زۆر زماندا پیت هەیە لە نوسیندا بە کاردەهێنرێت کەچی لە ئەلفوبێکەیدا نییە یان دەنگی وا هەیە کە پیتی بۆ نییە ، یان هەمان دەنگ بە چەند جۆرێك دەنوسرێت ، یان هەمان پیت چەند دەنگێك دەنوێنێت .

نوسینی نمونەیی :

١- هەر وشەیەك بە بزوێن دەستپێبکات ، (ئ) دەچێتە سەر بزوێنەکە : ئارام – ئاکار – ئەستێرە – ئەفراندن.

٢- (و) ی کورت و (وو) ی درێژی بزوێن لێك جیا دەکرێنەوە : چوست – توند – گوڵ

بازوو- خەڵووز – موو

٣- (و) ی وەستاو لە سەرەتای وشە و برگەدا بە یەك (و) دەنوسرێت : وریا – وشە – وشك

٤- (وو) ی بزوێن ،کە بە (وو) ی درێژ ناو دەبرێت لە (و) ی کورت جیا دەکرێتەوە و لە سەرەتای وشە و بڕگەدا دەرناکەوێت :

سنوور- بەڕوو – خەسوو

٥- ئامرازی بەستن (و) کە دوو وشە یان دوو ڕستە و فرێز لێك دەدات لە ناوەڕاست دەنوسرێت :

من و تۆ – دونیای من و خەیاڵی تۆ

٦- أ- ئامرازی بەستنی (ی) بە کۆتایی وشەی یەکەمەوە دەلکێندرێت : گوڵی خەم – ئاسمانی حوسنی مەحبوبم

ب- ئەگەر وشەکە بە (ی) کۆتایی هاتبێت ، (ی) ی بەستنی دەبێت پێوە بلکێت و دەبن بە دوو (یی) :

یاریی منداڵان – دیارییە بە تۆ

٧- ئامرازی بەستنی (ە) لە وشەی لێکدراو دا بە وشەی یەکەمەوە دەلکێت و سپەیس ناکەوێتە نێوانیان :

مانگەشەو – گوڵەبەڕۆژە

٨- – ئامرازی بەستنی (ە) ناو بە ئاوەڵناو بە کۆتایی وشەی یەکەمەوە دەلکێت و سپەیس دەکەوێتە نێوانیان :

شارە وێرانەکە – گوڵە جوانە ژاکاوەکان

٩– (ڕ) ی قەڵەو لە هەر شوێنێکی وشە بێت وەکو خۆی دەنوسرێت : ڕوو – دەمڕاست – پڕ

١٠– لە وشەی داڕێژراو دا پێشگر و پاشگر بە وشەکەوە دەلکێت :

ڕاهێنان – هاتنەوە – هەڵدانەوە

١١– وشە لێکدراوەکان بەسەریەکەوە دەنوسێن : سەرخان – ڕووخۆش – دڵپاک

١٢– وشەی بێگانە دەخرێتە سەر ڕێنوسی کوردی :   ئینکار – سیڤی – ئەحمەد

بەشی ئەدەب

مێژووی ئەدەبی کوردی :

مێژووی ئەدەبی کوردی لە بابەتاهیرەوە دەست پێدەکات (٩٣٥ – ١٠١٠) ز ، واتە چوارینەکانی بابەتاهیر لەدیالێکتی لور و ئینجا مەلای پەرێشان لە ١٣٥٦ز لە دیالێکتی گۆران و مەلای جزیری لە (١٦٣١ – ١٦٤٠) ز وحەریری وخانی و...... هتد لە کرمانجی سەروو لە پاشاندا نالی(١٨٠٠-١٨٧٣) ز و سالم و کوردی و..... هتد لە کرمانجی ناوەراست . ئەمە سەبارەت بە مێژووی ئەدەبی کوردی / بەشی شیعر، بەلام سەبارەت بەمێژووی پەخشانی کوردی لە کرمانجی ناوەراست دەگەرێتەوە بۆ پەخشانەکانی عەلی تەرەماخی ، کە کتێبێکی فێرکردنە بۆ مندالانی کورد . مەلا محمود پێشەکی بۆ نوسیوە لە ١٩٧١ز لە بەغدا چاپکراوە وەکو کتێب و کتێبەکەی تەرماخی لەژێر ناونیشانی (هذا كتاب صرف لسان الكردي) یە ئینجا ئەحمەدی خانی شاعیر عەقیدەیەکی کوردی بە پەخشان نوسیوە و لە پاشاندا پەخشانەکانی مەلا مەحموودی بایەزیدی کۆمەلێك پەخشانی نووسیوە لە وانە (عادات و تقالیدی ئەکرادی).

لە کرمانجی ناوەراست یەکەم پەخشان کە نوسرابێ (عەقیدەی کوردییە) کەی مەولانا خالیدی نەقشبەندی یە و ئینجا پەخشانەکەی شێخ حسێنی قازی بەناوی (مەولودنامە) ی شێخ حسێنی قازی یەو بە پەخشانێکی سەروادار نووسراوە و بەزمانێکی تێکەل . شێخ حسێنی قازی لە(١٧٩٢- ١٨٧١)ژیاوە .لە پاشاندا مەولودنامەکەی مەلا عەبدوللای جەلی زادەیەکەبە پەخشان نووسراوەتەوە.

ئەدەبی فۆلکلۆر:

پێناسەی فۆلکلۆر : هونەری وتنی راستەوخۆیە ،ئەم هونەرە رەسەن وکۆنە وپشتاوپشت وەماوەدەم هاتووە وەڕوا بەندە بەنەریت وخووی کۆمەلایەتی ئەم کۆمەلگایە وئەم ئەدەبە چەندتایبەتییەکی هەیە کەجیای دەکاتەوە لە (ئەدەبی نووسراو) و(ئەدەبی میللی) کەئەویش ئەوەیە کۆنترین ئەدەبە وزۆربەی بەرهەمانی بەهەرەوەزییەکی ئاسایی وبێ بڕیاردان لەسەر ئەو هەرەوەزییە هاتۆتە بەرهەم ووەك زانستێکیش لەگەل هەندێ لە زانستەکانی ترولقەکانی زاینن وباوەڕ وئایندا بەیەکداچووە وئەدەبێکە وخاوەنەکەی گەلەو لەدوو وشەی لێکدراو پێکهاتووە (Folklore) فۆلك بەواتای خەلك دێ لۆر بەواتای پەندی گەل یاخود زانینی گەل دێت .

بایەخ وگرنگی فۆلکلۆر -:

١- کەرەستەیەکە بۆ لێکۆلێنەوە لە ژیان وزمان ومێژووی گەلەوە .

٢- کەرەستەیەکە بۆ زانایانی کۆمەل وکۆمەلایەتی وئەنتۆگرافیا

٣-هۆنراوەی گەل و گۆرانییەکانی فۆلکلۆر ژیان ومێژووی رەسم وعادەتی خەلکی پاراستووە.

٤- فۆلکلۆر سەچاوەی ئەدەب وهونەر وشارستانییەتە.

٥- تارادەیەك ئارامی دەبەخشێتە دل و دەروونی مرۆڤ.

٦-زۆربەی توخمەکانی فۆلکلۆر هێمایەکی تێدایە کەلەرووی دەروونزانی ، زمانەوانی ،شوێنەوار ،رەخنەی ئەدەبی تاوەکوسیاسییەکانیش سوودی لێوەرگرن.

٧-گشت نووسەروشاعیران ورۆشنبیران وەکو گە نجینەیەکی بەنرخ سوود وقازا نجی لێوەردەگرن.

٨- بۆگەشە پێدانی هەستی نیشتیمانی ونەتەوەیی سوودی لێوەردەگیریٰ وەکو داستان ولاوك وحەیران.

٩- فۆلکلۆری کوردی رێنیشاندەری ئەوەدەردو ئێش وئازارەیە کەلەلایەن دوژمنانەوە بەسەرماندا سە پاوە.

١٠- لە فۆلکلۆردا خۆشەویستی نیشتیمان وسروشت وجوانی ووەفایی ووێنەی ئازایەتی و خەباتی گەلە بەرامبەر زۆرداری ودەرەبەگی نیشان دەدات.

بەشەکانی فۆلکلۆر :

ئەفسانە : بریتییە لە هەوڵی مرۆڤ بۆ ئەوەی لەگەردوون ودیاردەکانی بگات ، یاخود لێکدانەوەی مرۆڤ دەربارەی ئەو دیاردانە وەك ئەفسانەی نەریت وبۆنە ئاینییەکان وئەفسانەی گەردوونی و ......هتد.

داستان : بەرهەمێکی چیرۆك ئامێزە ،سەرگوزشتەیەکی رووداو یان راستەقینە دەگێرێتەوە کەوا بەژیان بەستراوە راستی ژیان لە دەروونی خاوەن بەرهەمەکەوە دەهەێنێتە دەرەوە و وێنەی قارەمانی وئازایەتی مرۆڤ نیشان دەدات خەیاڵێکی زۆری تێدایە وەك :داستانی مەم وزین وقەلای دمدم لەکوردیدا.

حەکایەت (سەرگوزشتە) :-حەکایەت بەشێکی گەورە وفراوانی ئەدەبی فۆلکلۆری یەو گەلێك بابەت لەحیکایەتدا هەیە بەگشتی دووبەشە (حیکایەتی پروپووچ ، چەشنەکانی دیکە کەدوورن لەشتی پروپووچ) وەکو حیکایەتی حاجی داربڕ.

پەندی پێشینان : وتەیەکی کورتە وواتایەکی فراوانی هەیە ومرۆڤ لەهەموو هەلوێستێك ووتەیەکی نەستەقی هەیە لەکاتی قسەکردنیدا بەتوێکلی دەکات .وەکو دەڵێن ئەوکەسەکەسە ئەلفێکی بەسە.

مەتەڵ : چەشنێکە لەئەدەبی فۆلکلۆری لەکۆندا هەروەك ئەفسانە وسەرگوزشتەی پرۆپووچ وایە بریتییە لە بەرهەمێکی ئەدەبی رەسەن ودەماودەم و پشتاو پشت دەگێردرێتەوە وبلاودەبێتەوە مەتەڵ مەبەستەکەی نایارەو تەم ومژاوییە.

گۆرانی وهۆنراوەی فۆلکلۆری-:

ئەو هۆنراوانانەن ،کەلەسەرکێشی پە نجەی خۆمالی (فۆلکلۆری) هۆنراوەتەوە خاوەنی سەرواو مۆسیقایەکی دلڕفێچنن و بەجۆشن ،هۆنراوەی فۆلکلۆری بربرەی پشتی گۆرانی کوردییە ، کەلەگەڵ ژیانی گەلدا سەری هەڵداوەو بیٰ خاوەنە.

ئەدەب بەشێوەیەکی سەرەکی دەکرێتە دووبەشەوە-:

ئەدەب

شیعر جۆرەکانی	**پەخشان وجۆرەکانی**
شیعری لیریکی	**رۆمان**
شیعری داستانی	**چیرۆك**
شیعری درامی (شانۆگەری)	**وتار**
شیعری فێرکردن	**یاداشت نامە**
	شانۆگەری دواندەری ...هتد

قۆناغەکانی شیعری کوردی

١- شیعری کلاسیکی کوردی لەرووی روخسارەوە-:

شیعری کلاسیکی کوردی لەرووی روخسارەوەلاسایی کەرەوەو بەردەوامی شیعرو ئەدەبییاتی کلاسیکی رۆژهەلاّت بوو لەبەکارهێنانی کێشی عەرووزی عەرەبی وبایەخدان بەیەکێتی سەرواو نوسینی شیعر بەزمانی کوردی وتێکەلْ بەچەندەها وشەو زاراوەی عەرەبی وفارسی وتورکی وبایەخدان بەبەکارهێنانی هونەرکانی رەوانبێژی وهەلْبژاردنی وشە وبایەخدان بە دان بەیەکێتی بابەت وبەکارهێنانی هەمان ئەوقالْبە شیعرییانەی کەلەلایەن شاعیرانی کلاسیکی رۆژهەلاّت بەکاردەهێنرا وەك غەزەل وقەسیدەو تەرکیب بەند وتەرجیع بەند وموله‌ممەع وموستەزاد وتاك (فەرد) و چوارین وپێنجین و پێنج خشتەکی لەگەل بەکارهێنانی ناویان نازناوی شاعیر لەدوا دێری شیعرەکەدا.

لەرووی ناوەڕۆکەوە:

شیعری شاعیرانی کلاسیکی کوردی لە دەوروبەری هەمان ئەو مەبەستانەدا دەسورانەوە کەلەلایەن شاعیرانی کلاسیکی رۆژهەلاّت بەکاردەهێنران وەك /دلْداری ، ئاینی ، سوفیگەری ، شانازی ، ستایش ، مەینۆشی ، نەتەوەیی ، لاواندنەوە وباسکردنی هەندێ لەژیان ودیمەنی کوردەواری وهەستی نەتەوەیی وکۆمەلاّیەتی ......هتد .

شیعری کلاسیکی کوردی:

دڵم بۆ زوڵف و ڕووی جـــانانــــە ئــــەگری

مناڵــە و بۆ گوڵ و ڕەیــحانــە ئــــەگری

چرا ئــــەمشــــەو کە وا فرمێسك ئەرێژێ

ئەڵێی هــــەر بۆ منی پــــــەروانە ئەگری

ئــــەکــا شا با شی کێ دەریا یی دیدەم

کە چەشنی گەوهەری یەک دانە ئــــەگری؟

چیە پیری دڵ ئیمشـــــە و وەک عەرەق خۆر

لــــە کونجی تــــەکیە بۆ مەیخانە ئەگری

<u>**بێخود**</u>

٢- شیعری ڕۆمانسیزمی کوردی

لەدوای جەنگی جیهانی یەکەمەوە، بزوتنەوەیەکی نوێ شیعری کوردی سەریهەڵدا کە لەژێر کاریگەری شیعری تورکی دا بوو، ئەوانیش کەوتبوونە ژێر کاریگەری شیعری تازەی ئەوروپییەوە. سەرهەلدانی ئەو بزوتنەوە نوێخوازە تازەی شیعری کوردیەش لەسەر دەستی چەند شاعیرێکی نوێخوازەوە بووە، هەر ئەوانیش ڕابەرایەتی ئەو ڕێبازە تازەیان دەکرد کە پێکهاتبوون لە (ڕەشید نەجیب، گۆران، شێخ نووری).

لێرەدا دەتوانین بڵێین شاعیرانی کوردی دەڤەری سلێمانی وەک (شێخ نووری، ڕەشید نەجیب، گۆران) دواتریش (ئەوڕەحمان بەگی نفوس، پیرەمێرد، ڕەفیق حلمی) لەژێر کاریگەری شاعیر نوێخوازەکانی تورک شیعری کوردیان تازە کردۆتەوە. لە دەڤەری هەولێریشدا دوای جەنگی دووەمی جیهانی، چەند شاعیرێک پەیدابوون کە پەیڕەوی داهێنانی شیعری تازەیان دەکرد بە سوود وەرگرتن لە بزوتنەوەی تازەکردنەوەی شیعری کوردی شاعیرانی دەڤەری سلێمانی، لەوانەش:(عەلی فەتاح دزەیی، پیربال مەحمود، کەریم شارەزا، کەماڵ غەمبار ...هتد).

- هۆکارەکانی نوێبوونەوە:

یەکەم/ هۆکاری دەرەکی:

1. شەڕە گەورەکان.
2. پەیمانی سیڤەر و لۆزان.
3. جەنگی جیهانی دووەم، هاتنە ناوەوەی ئەفکارەکانی شوڤێنی، نازی، ڕوخاندنی کۆماری کوردستان.
4. نەتەوەی باڵادەست، واتە داگیرکەر، فارس ـ تورک ـ عەرەب.
5. کاریگەری ڕاستەوخۆی ئەدەب، وەکو لە عێراق کورد بە ئەدەبی عەرەبی کاریگەری بووە.

دووەم/ هۆکاری ناوەکی:

1. بەرزبوونەوەی ئاستی ڕۆشەنبیری و بیری نەتەوایەتی لە ئەنجامی نەهامەتە گەورەکان.
2. دەرچوونی کۆمەڵێ گۆڤار و ڕۆژنامە، دەوریان هەبوو لەسەر گواستنەوەی بیری نوێ، لەوانەش:(کوردستان، تێگەیشتنی ڕاستی، هاوار... هتد)
3. چاپخانە، بلاوبوونەوەی ئاسان کردووە.
4. چوونی هەندێ زانا و نووسەر بۆ دەرەوە و هاتنەوەیان بۆ کوردستان.
5. دامەزراندنی ڕێکخراوی سیاسی و ڕۆشەنبیری.
6. کردنەوەی قوتابخانە پاش دامەزراندنی حکومەتی عێراق.
7. گەڕانەوە بۆ کوردی پەتی یان کلتوری نەتەوایەتی.
8. گەڕانەوە بۆ سامانی شیعری هەورامی، لەوانە : پیرەمێرد پەیڕەوی کردووە.
9. شۆڕەشەکانی کورد.

- **تایبەتمەندێتی شیعری ڕۆمانسی کوردی.**

1 . **ئازادی.**

2 .**بایەخدان بەتاک.**

3 .**قوولکردنەوەی ئەندێشە و خەیاڵ.**

4 .**گرنگیدان بە سۆز.**

5 . **بەکارهێنانی زمانی سادە.**

6 .**موسلمان بوون.**

7 .**گەڕانەوە بۆ مێژووی نەتەوایەتی.**

8 .**گەڕانەوە بۆ سروشت.**

9 .**گەڕانەوە بۆ ڕابردوو.**

10 . **ژیان لە غەم و ڕەشبینی.**

11 . **یەکێتی بابەت.**

12 . **شاعیرانی ڕۆمانسی (ناو) یان (نازناو)ی خۆی ناخاتە کۆتایی شیعرەکەی، بە واتایەکی دیکە ڕەنج و ماندووبوونەکەی دەشارێتەوە.**

1 .

- **چەند نمونەیەکی شیعری (عبدالله گۆران):**

١. خۆزگەم بەیار:

بلێن بە یار، بلێن بە یار، یاری نازدار،

سەد هەزار جار خۆزگەم بە یار، منی هەژار!

خۆزگەم بە یار!

خۆزگەم بە ساڵی ڕابوردوو،

عومری کورتی دڵداریم بوو،

لە پڕ هات و لە ناکاو چوو...

یەک پڕ بە دنیا ئارەزوو،

دەریایەک تاسە ئەمە دوو،

جێ مابووم لەیاری مردوو!

بلێن بە یار، بلێن بە یار، یاری نازدار،

سەد هەزار جار خۆزگەم بە یار، منی هەژار!

خۆزگەم بە پار!

* * * * * * *

شیعری هاوچەرخی کوردی :

شیعری هاوچەرخ : بریتیە لەو شیعرەی کە حیساب بۆ ئێستابوونی خۆی دەکات، بە واتای ژیان و بیرکردنەوە دێت لە ئێستادا ، لەناو جەرگەی ئەو ڕوداوانەیە کە ئێستا ڕوودەدەن، ئەم شیعرە لەسالانی ۱۹۷۰ دەست پێدەکات و تا ئێستاش بەردەوامە.

- **ڕوخساری شیعری هاوچەرخی کوردی:**

۱. زمانی شیعری، شاعیرانی ئەو قۆناغە زیاتر گرنگیان بە زمانی کوردی ڕەسەن و شێوە فۆلکلۆری و گەڕانەوەی هەندێ وشە دەدا کەکەم شەکاردەهاتن و لە فەوتان ڕزگاریان دەکردن.

۲. وێنەی شیعری ، شاعیرانی هاوچەرخ، وێنەکانیان بەشێوەیەکی دیار و ئاشکرا مانا نادەن بە دەستەوە ، بەڵکو تەم و مژی تێدایە، واتا لەوێنە دوور دەخەنەوە، بۆ ئەوەی خوێنەر خۆی بەدوای لێکدانەوەی زمان و واتا بکەوێ.

۳. ڕووبەری شیعری (تۆپۆگرافیا) ، یەکێک لە خاسیەتەکانی شیعری هاوچەرخ بریتیە لەو دابەشبوونە نوێیەی کۆپلە و بڕگە و دێرەکانی بەسەرڕووبەری لاپەڕە دا ، واتە گۆڕانی تۆپۆگرافیای تێکستی شیعری ، ئەم گۆڕانکارییەش کە بەسەر ڕوخسار و شێوەی شیعر دا هاتووە، وای کردووە، کە شیعی هاوچەرخ زیاتر لە نیگار و وێنە نزیک بێتەوە.

٤. کێش ، شاعیرانی هاوچەرخ کێشی کوردی خۆماڵییان بەکارهێناوە بەبێ ئەوەی پەیڕەوی هیچ یاسایەک بکەن و کێشی ئازادییان بەکارهێناوە بە پێی ئەو مەبەستەی کە لەمێشکی شاعیردا هەبووە.

٥. سەروا، شاعیرانی هاوچەرخ بە هیچ جۆرێ خۆیان بە هیچ دەستورێکی سەروا و هیچ سەروایەک نابەستنەوە. لە هێنانەوەدا گوێ بە یاسای دەرەوە نادەن، تەنیا گوێ بە هەست و سۆز و بیری خۆیان دەگرن، سۆز و بیرەکەیان چ جۆرە سەروایەکیان بوێت، پەیڕەوی ئەو سەروایە دەکەن.

- **ناوەڕۆکی شیعری هاوچەرخی کوردی:**

۱. فۆلکلۆر، شاعیرانی هاچەرخ بەشێوەیەکی بەرچاو گرنگیان بە تەوزیفکردنی بەشەکانی فۆلکلۆری کوردی داوە، توانیویانە گیانێکی زیندوو بدەنە ئەم کلتورە و تێکەڵی بکەن لە ڕابوردوو بۆ ئێستا و داهاتووش.

۲. مێژوو، شاعیرانی هاوچەرخ مێژوویان وەک کەرەستەیەک بۆ دەوڵەمەندکردن و هەوێنی شیعرییان بەکارهێناوە، کردوویانە بە بەڵگە و ڕێنیشاندەر بۆ نەوەکانی دواڕۆژ، هەروەها لایەنی مرۆڤایەتی و هونەری جوانیان بە شیعرەکانییان بەخشیوە.

۳. تەوزیفکردنی هێما (ڕەمز) شاعیرانی ئەو قۆناغە زیاتر لەچاو قۆناغی پێش خۆیان ئاوڕیان لەو مەسەلەیە داوەتەوە، ڕەمزەکانیش وەک (ڕەمزی ئەفسانەیی، ڕەمزی ئایینی ، ڕەمزی مێژوویی ، ڕەمزی کەلەپووری ...هتد)، زیاتریش ئاوڕیان لە ڕەمزە جیهانییەکان داوەتەوە وەک ڕەمزی ئەفسانەیی (سیزیف).

٤. **ڕەشبینی، بە هۆی ئەو بارودۆخە ناخۆشانەی کەبەسەر گەڵی کورد دا هاتوون بەتایبەتی دوای پشکۆی 1975 تا دوای ڕاپەڕین، بۆیە شاعیرانی هاوچەرخی کوردی لەم کاتەدا جۆرێک لە ڕەشبینیان لەلا گەڵاڵە بوو ، ئەمەش لە شیعرەکانیاندا ڕەنگی دایەوە.**

٥. **خود ، یەکێک لەو دیاردانەی لای شاعیرانی هاوچەرخ هەستی پێ دەکرێت، لایەنی خودی شاعیرە، شاعیر خۆی کردووە بە پالەوانی کێشە لە دیدی خۆیەوە کێشەکە دەخاتە ڕوو.**

شیعری هاوچەرخ:

<u>**تەنیایی**</u>

شیرینەکەم! ژووری تەنیام

ئەمشەو بۆ غەریبیم ئەگری

چرپای خەم لێنیشتوی جێگام

خامۆشیی وا لەچوار دەوری.

چاوەڕوانیی کورسی چۆڵم

تۆوی بێزاری ئەچێنێ

گڵۆپی کزی ناو هۆڵم

فرمێسک بەبێدەنگ ئەڕژێنێ!

پەنجەرکان، خۆڵی رۆژان:

لەسەر شووشەی چاویان بارە

شیرینەکەم ئەمشەو ژیان

وەک ماڵەکەم چۆڵو تارە.

وێنەی پارم لێوی گاڵتە:

لەئێستام هەڵئەقورتێنێ

گڕی خەیاڵ بۆ ئەو کاتە

جەرگی ئەمشەو ئەسووتێنێ.

شیرینەکەم... ژووری تەنیام
ئەمشەو بۆ غەریبیم ئەگری
چرپای خەم لێنیشتوی جێگام
تەنیایی وا لەچوار دەوری.

شێرکۆ بێکەس

- **مێژووی سەرهەڵدانی پەخشانی کوردی:**

١. **کۆنترین دەقی پەخشانی نووسراوی کوردی تا ئێستا دۆزرابێتەوە ، کتێبەکەی (عەلی تەرەماخی) یە کە لەساڵی 1600ی ز بەناوی (صرف و بعض أسول لازمەیی تعلیمە بزمانی کورمانجیيە) دەربارەی ڕێزمانی عەرەبی نوسیویەتی. لە ڕاستیدا خۆی ڕێزمانی عەرەبییە و بەزمانی کوردی نوسراوەتەوە.**

٢. **شاعیری کورد ئەحمەدی خانێ (1650- 1706) لە ساڵی 1683 فەرهەنگۆکەکی عەرەبی – کوردی بۆ منداڵان بە ناوی (نوبهارا بچوکان) داناوە، لەم فەرهەنگۆکەدا پێشەکی و پاشەکی بە پەخشان نوسراوەتەوە کە دەتوانرێت وەکو نموونەی پەخشانی کوردی دەست نیشان بکرێت.**

٣. **شێخ حسێن قازی (1790-1868) لە ساڵی 1848ی ز نامیلکەیەکی داناوە بەناوی (مەولوودنامە) کە لەکاتی ئاهەنگ گێڕان و خواردنکردنی موسلمانان بە بۆنەی یادی لەدایکبوونی پێغەمبەری خۆشەویست (د.خ) خوێندراوەتەوە.**

٤. **مەولانا خالدی نەقشبەندی (1779-1827) ، (عەقیدەی کورد) ی بەزمانێکی پەخشان ئامێز بە دیالێکتی کرمانجی ناوەڕاست – ناوچەی سلێمانی نوسراوە، لەبارەی بیرو باوەڕی کوردی موسلمانی سوننەیە.**

٥. **مەلا مەحموودی بایەزیدی لەسالی (1858- 1859) زایینی لەسەر ڕاسپاردەی قونسولی ڕوسی لە ئەرزەڕۆم (ژابا) نامیلکەی (عادات و ڕسومات) نامەی (طوایف اکرادیە و اسول نظافات کورمانجی) نوسیوە، کە ژیانی گوند و شار و گوزەرانیان، باس لە کۆچەری و بازرگانی و کاسبی و سادەی کورد لەچەک و تفاق و کەرەستەی خانووبەرە و ئەسپ و وەرزشی کوردی دەکات.**

نموونەی / عقیدە نامەکەی(مولانا خالید) :

بسم الله الرحمن الرحيم و بە نستعين

ئەگەر کەسێ دەپرسێت ئیسلام چی یە؟ ئیسلام پێنج ڕوکنی هەیە، لەسەر هەموو موسلمانانی عاقل و بالغ بێ واجبە بیزانێت، عەمەلیشی پێ بکا، ئەووەل ئەوەتە (أشْهَدُ) : بە دڵ دەزانم بە یەقین، بەزوبان دەڵێم بە ئیختیار (أن

لا اله) : هيچ مەعبوودێ بە حەق نی یەلایق بە پەرستن بێ (إلا الله) : ئیللا ئەو زاتە نەبێت واجبە بوونی مابێ میثلە، هەموو سیفەتی کەماڵی هەیە، هیچ نەقسی نیە ، ئیسمی ئەڵڵایە. ....)

ڕۆژنامەگەری کوردی -:

ڕۆژنامەی کوردستان یەکەم ڕۆژنامەیەکەلە ١٨٩٨/٤/٢٢ یەکەم ژمارەی لە قاهیرە لەلایەن نەوەی بەدرخانییەکان (میقداد مدحەت بەدرخان) ەوە دەرچووە پاشان لەجنێف و فۆکستۆن ، کوردستان کاریگەرییەکی گرنگی هەبوو بەسەر مێژووی ئەدەبی کوردی و پەخشان ، چونکە لە هەرشوێنێکدا ڕۆژنامە هەبێت پەخشاندا دەبوژێتەوە. بەتایبەتی وتار وجۆرەکانی وتار لە پاشاندا دەیان ڕۆژنامەو گۆڤار ڕۆلی باشیان گێرا لەگەشەسەندنی ئەدەبییاتی کوردی و لێرەو لەوێ خزمەتێکی ناوازەیان پێشکەش کردووە بەتایبەتی (پێشکەوتنی) سەردەمی مێجەرسۆن وگۆڤاری گەلاوێژ وهیواو هەتاوو ڕووناکی وتێگەیشتنی ڕاستی و بانگی حەق و.....هتد.

چیرۆکی کوردی

بەرلەوەی باسی چیرۆکی کوردی بکرێت دەبێت بە پێناسەیەك ئەم ژانرە ئەدەبییە بناسێنرێت، چیرۆك بریتییە لەگێڕانەوەی چەند ڕوداوێکی یەك لەدوای یەك، کە بەسەر چەند کەسێکی جیاواز دا دێن و تێدە پەڕن لەشوێنێکی دیاریکراودا. زمانی چیرۆك پەخشانە و ڕوداوەکان زیاتر لەواقیعەوە نزیکن و وێنەی لایەنێکی ژیان دەکێشێت. لێکۆڵەران چیرۆکی کوردییان بەسەر چەند قۆناغێکدا دابەشکردووە، کە بێگومان هەر یەکێك لەو قۆناغانە سیما و تایبەتمەندی و ئەدگاری تایبەت بەخۆی هەیە، بەتێپەڕبوونی کاتیش چیرۆك وردە وردە لە قاڵبە حیکایەتییەکە دورکەوتۆتەوە و زیاتر سیمای هونەری وەرگرتووە، بۆیە دەبێت پێی بگوترێت (چیرۆکی هونەریی کوردی). گرنگترین قۆناغەکانیش ئەمانەن :

١ـ قۆناغی سەرهەڵدان تا ساڵی (١٩٢٥)

لەم بارەیەوە ڕای جیاواز بەدیدەکرێت، کە لەخوارەوە چەند ڕایەك وەردەگرین :

ـ (فەرهاد پیربالْ) سەرەتاکەی دەگەڕێنێتەوە بۆ چیرۆکی (مەم و زین) ی (مەلا مەحمودی بایەزیدی)، کە لەساڵی (١٨٥٦) دا بە زاری کرمانجی نوسراوە.

ـ (د. عیزەدین مستەفا) ڕەسوڵ (مەولود نامە) کەی (شێخ حوسێنی قازی) بە سەرەتایەکی ساکاری چیرۆکی کوردی دادەنێت.

ـ هەندێك نوسەر چیرۆکی (شویش) ی (فوئاد تەمۆ) کە لەساڵی (١٩١٣) دا لە گۆڤاری (ڕۆژی کورد) بڵاوکراوەتەوە، بەسەرەتای چیرۆکی کوردی دادەنێن.

ـ (ڕەئوف حەسەن) چیرۆکی (بۆچی جلخوارم) ی (کەریم سەعید)، کە لەساڵی (١٩٢٥) لە ڕۆژنامەی (ژیانەوە) بڵاوکراوەتەوە، بە یەکەم چیرۆکی کوردی دادەنێت.

ـ بەشێکی زۆری لێکۆڵەرانیش چیرۆکی (لەخەوما)ی (جەمیل سائیب) بەسەرەتای چیرۆکی کوردی دادەنێن.

٢ـ قۆناغی پەیدابوون (١٩٢٥ ـ ١٩٣٩)

دیارترین چیرۆکی ئەم قۆناغە (مەسەلەی ویژدان) ی (ئەحمەد موختار جاف) ـە، کە لەساڵی (١٩٢٧) بڵاوکراوەتەوە، لەم قۆناغەدا کۆمەڵێك چیرۆکنوس دەرکەوتن لەوانە : (پیرەمێرد، حوسێن حوزنی موکریانی، محەمەد عەلی کوردی).

٣ـ قۆناغی نەشونماکردنی چیرۆکی کوردی (١٩٣٩ ـ ١٩٥٠)

قۆناغێکی نوێیە لە تەکاندانی لایەنی هونەریی چیرۆك، لەم قۆناغەدا هەندێك لە گۆڤار و ڕۆژنامەکان ڕۆڵی گرنگیان لە پەرەسەندنی چیرۆکی کوردیدا هەبوو، لەوانە (گەلاوێژ، نزار، دەنگی گێتی تازە، پەیام)، لەم قۆناغەدا کۆمەڵێك چیرۆکنوسی تر هاتنە ناو مەیدانەکەوە، لەوانە (عەلائەدین سەجادی، مستەفا سائیب، ئیبراهیم ئەحمەد، ئیحسان مستەفا، فایەق زێوەر...هتد).

٤ـ قۆناغی پێگەیشتن و چەسپاندنی چیرۆکی کوردی (١٩٥٠ ـ ١٩٦١)

لەم قۆناغەدا چیرۆکی هونەری کوردی زیاتر پەرەیسەند و توانی خۆی لەبەرگی خەون ئامێزی و شێوازە ساکارییەکەی پێشوو ڕزگار بکات و تەکنیك و شێوازی نوێتر سەریهەڵدا. لەم قۆناغەدا جگە لەچیرۆکنوسانی پێشوو کۆمەڵێك نوسەری تر هاتنە بوارەکەوە، لەوانە (موحەڕەم محەمەد ئەمین، محەمەد مەولود مەم، جەمال بابان، مارف خەزنەدار، حەسەن قزڵجی، مستەفا ساڵح کەریم، مارف بەرزنجی...هتد).

٥ـ قۆناغی دەوڵەمەند لە بیری نەتەوەیی و کز و نەهات لەبڵاوکردنەوەی ئاشکرا (١٩٦١ ـ ١٩٧٠)

لەم قۆناغەدا بەهۆی بارودۆخە سیاسییەکەوە نوسەران نەیاندەتوانی بەرهەمەکانیان بڵاوبکەنەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا قۆناغێکی دەوڵەمەندە بەبیری نەتەوەیی، سەرەڕای بەردەوامی چیرۆکنوسانی پێشوو کۆمەڵێك چیرۆکنوسی تازەش دەرکەوتن، لەوانە(حوسێن عارف، ئەحمەد شاکەلی، کاکە مەم بۆتانی، ئەحمەد محەمەد ئیسماعیل، سەدرەدین عارف، د. کاوس قەفتان، محەمەد فەریق حەسەن...هتد).

٦ـ قۆناغی نوێبوونەوەی چیرۆکی کوردی (١٩٧٠ ـ ١٩٩١)

لەم قۆناغەدا چیرۆکی کوردی تەواو پێگەیشت و بە بەرگ و سیمایەکی هونەری نوێ دەرکەوت، ئەمەش بەهۆی ئەو بارودۆخە شیاسی و ئابوری و ڕۆشنبیرییەی کە لەو سەردەمەدا هاتە پێشەوە ژمارەیەکی زۆر ڕۆژنامە و گۆڤار دەرچوون و کۆمەڵە چیرۆکی زۆر چاپکران و بەشێوەی کتێبی سەربەخۆ بڵاوکرانەوە. دیارترین نوسەرانی ئەم سەردەمە جگە لەمانەی پێشوو ئەمانەن (

لەتیف حامد و عەبدوڵڵا سەراج و تاهیر ساڵح سەعید، ئەحلام مەنسور، سەلاح عومەر، سەلام مەنمی، ڕەئوف بێگەرد، جەلیل کاکە وەیس...هتد)

٧- قۆناغی دوای ڕاپەڕین (١٩٩١ تا ئێستا)

ئەم قۆناغە لەڕووی چەندێتی و چۆنایەتییەوە گۆڕانی بەسەر چیرۆکدا هێنا، لەڕووی چەندییێتییەوە واتە لەڕووی ژمارەوە چیرۆکی کوردی زیادی کرد و چیرۆکنوسی نوێ هاتنە مەیدانەکەوە، لەڕووی چۆنایەتیشەوە دیسان چیرۆکی کوردی گۆڕانکاری گەورەی بەخۆیەوە بینی، بەتیبەت لەڕووی تەکنیکەکانی گێڕانەوەوە، جگە لە چیرۆکنوسانی پێشوو دیارترین ئەو چیرۆکنوسانەی کە لەم قۆناغەدا دەرکەوتن ئەمانەن (ئازاد بەرزنجی، مەهاباد قەرەداغی، عەباس عەبدولڕەزاق، فەرهاد پیربال، موحسین ئەحمەد، سابیر ڕەشید، ئاوات محەمەد...هتد).

ڕۆمانی کوردی

ڕۆمان گێڕانەوەیەکی پەخشانی تاڕادەیەك خەیاڵ ئامێزە، درێژییەکی دیاریکراوی هەیە، لە چیرۆك و نۆڤلێت درێژترە، کە لەوێدا کارەکتەرەکان و جوڵە و ڕووداوەکانیان بەرجەستە دەکرێن، لەچوارچێوەی پلۆت (چنین) ێکی چڕدا دادەڕیژرێت. لێکۆڵەران و ڕەخنەگرانی ئەم ژانرە ئەدەبییەش لەئەدەبیاتی کوردیدا ئەم ژانرەیان دابەشی سەر چەند قۆناغێك کردووە، لەوانە :

١ـ قۆناغی سەرهەڵدان و دیارنەکردنی بەرهەمەکان بەشێوەی زانستییانە (١٩٢٥ ـ ١٩٧٠)

لەبارەی دیاریکردنی یەکەمین دەقی ڕۆمانی کوردی ڕای جیاواز هەیە، تەنانەت مەودای نێوان بۆچونە جیاوازەکان یەکجار زۆرە، بۆ نمونە :

ـ هەندێك لە ڕەخنەگران (لەخەوما) ی (جەمیل سائیب) و هەندێکی تریش (مەسەلەی ویژدان) ی (ئەحمەد موختار جاف) بە یەکەمین ڕۆمانی کوردی دادەنێن، لەکاتێکدا لەبارەی ناسنامەی ئەم دوو دەقەی پێشوتر ڕای جیاواز هەیە، لەوەی کە چیرۆکن یاخود ڕۆمان. هەندێکی تریش (نازدار یا کچی کورد لەلادێ) ی (محەمەد عەلی کوردی) کە لەساڵی (١٩٣٦) دا نوسیویەتی بەسەرەتای ڕۆمانی کوردی دادەنێن. شایانی باسە لەم قۆناغەدا ڕۆمانی تریش بەرچاو دەکەوێت لەوانە (پێشمەرگە) ی (ڕەحیمی قازی) کە لە ساڵی (١٩٥٨)دا نوسراوەو لەساڵی (١٩٦١) دا بڵاوکراوەتەوە، جگە لەمەش ڕۆمانی (ئاشتی کوردستان) ی (محەمەد ساڵح کوردی) لە (١٩٧٠)دا.

٢ـ قۆناغی بێئاگابوون و کپبوون (١٩٧١ ـ ١٩٨١)

لەم قۆناغەدا بەرهەمی ڕۆمان بەژمارە کەم بوون، ئەمەش بۆ کۆمەڵێك هۆکار دەگەڕێتەوە :

ـ بارودۆخی سیاسی میللەتی کورد(پەشیمانبوونەوەی بەعس لە ڕێکەوتننامەی ١١ی ئازاری ١٩٧٠ و دواتر گەلەکۆمەیەکی نێودەوڵەتی بۆلەناوبردنی کورد)

ـ باڵادەستبوونی شیعر تا ئەوکات.

ـ چیرۆك لەدوای ساڵی ١٩٧٠ تەواو پێگەیشت و پەرەیسەند.

ـ نەبوونی گۆڤارێك کە ڕۆمانی تیادا بڵاوبکرێتەوە.

ـ نەبوونی هاندان و بزاوتن بۆ وەرگێڕانی ڕۆمانی جیهانی.

گرنگترین ڕۆمانەکانی ئەم قۆناغە :

ـ ئاگری بزرکا ← سەعید ناکام

ـ ڕێگا ← محەمەد مەولود مەم

ـ ژانی گەل ← ئیبراهیم ئەحمەد

گرنگترین ڕۆمانە وەرگێڕدراوەکانیش ئەمانەبوون:

ـ ئەفسانەی چیای ئاگری ← یەشار کەمال

ـ دایک ← مەکسیم گۆرکی

ـ کەمانچەژەن ← پیرەمێرد

ـ گێلە پیاو ← عەزیز نەسین

ـ خەندەلێو ← ڤیکتۆر هۆگۆ

۳ـ قۆناغی شاخ و شار (گەشەکردن) (۱۹۸۲ ـ ۱۹۹۰)

ڕۆمانی کوردی لەم قۆناغەدا لەڕووی چەندایەتی و چۆنایەتییەوە گەشەی سەند. گرنگترین ڕۆمانەکان ئەمانەن:

ـ سەگوەڕ، هەرەس ← محەمەد موکری

ـ کوێخا سێوێ ← عەزیزی مەلای ڕەش

ـ شار ← حوسێن عارف

ـ کانگای بەلاّ ← حسام بەرزنجی

ـ کۆردەرە ← خوسرەو جاف

ـ هەڵکشان بەرەو لوتکە ← عەبدوڵلاّ سەراج

ـ بوهژین ← د. نافع ئاکرەیی

ـ توانەوە ← عەبدوڵلاّ غەفور سالّح

٤ـ قۆناغی پێگەیشتن و ناساندنی ڕۆمانی کوردی (١٩٩١ تا ئێستا)

پێشکەوتنی ڕۆمان لەم قۆناغەدا بۆچەند خاڵێك دەگەڕێتەوە:

ـ بوونی دەسەلاتێکی سیاسیی کوردی.

ـ بوونی هەندێك ڕووداوی سیاسی لەم کاتەدا، لەوانە (ئەنفال، کیمیاباران، تەعریب...هتد)

ـ زمانی کوردی لەکاریگەری زمانی عەرەبی دوورکەوتەوە.

ـ چاپ و چاپەمەنی پەرەیانسەند.

ـ دەروازەکانی سنوری کوردستان تاڕادەیەك کرانەوە.

ـ بزاڤی ڕۆژنامەگەری کوردی پەرەیسەند.

ـ پەنابردنی نوسەران بۆ ئەفسانە و بابەتی فۆلکلۆر و کەلەپۆری کوردی.

ـ پەرەسەندنی وەرگێڕان.

ـ گرنگیدان بەم ژانرە ئەدەبییە لەناوەندەکانی زانکۆدا.